

ШКОЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА

Анарэ дэ Бальзак

ГАБСЭК

ШКОЛЬНАЯ БІБЛІЯТЭКА

Анарэ дэ Бальзак

ГАБСЭК.

РАМАН

МІНСК
Беларускі гуманітарны
адукацыйна-культурны цэнтр
1993

ББК 84.4 Фр
Б21
УДК 840-31

Для старэйшага школьнага ўзросту

Пераклад з французскай Ул. Палупанава

Пераклад зроблены з выдання:

Balzac, Honore de
Gobseck.
Paris, 1830.

Бальзак Анарэ дэ
Б21 Габсэк: Раман: Для ст. шк. узросту/ Пер. з
фр. Ул.Палупанава.— Мн.: Бел. гум. адукац.-
культ. цэнтр, 1993.—63с.
ISBN 5-89952-011-8.

Б 4804010100 11-93

ISBN 5-86952-011-8

ББК 84.4 Фр

© Пераклад Ул.В.Палупанаў, 1993

ЖЫЦЦЯПІС ЛІХВЯРА-ФІЛОСАФА

Бацька сусветнага рэалізму, Анарэ дэ Бальзак ставіў калісь задачу праз «дзе або тры тысячы тыповых людзей пэўнай эпохі» увасобіць не толькі жыццё тагачаснае Францыі, але й лёс усяе цывілізацыі. Гэтая звышзадача адчуваецца ў назве, якую пісьменнік даў свайму грандыёзнаму цыклу з 96 раманаў і навелаў — «Чалавечая камедыя». Літаратурны свет, створаны Бальзакам, населены прадстаўнікамі ўсіх сацыяльных тыпаў і прафесіяў — ад жабрака да маркіза, ад швачкі да свецкае пані.

Натуральна, перш чым стварыць гэты сусвет і ажывіць яго, пісьменнік шмат раздумваў пра тое, якімі спружынамі прыводзіцца ў рух рэальны людскі свет.

І мастак робіць першае буйное сваё адкрыццё: «камедыя» жыцця цывілізацыі, яе гісторыі ў тым, што гісторыю твораць не адны людзі-волаты, людзі-героі, не адны арыстакраты. Тварэнне ж гісторыі адбываецца галоўным чынам у той някідкай сферы, якая называецца побытам, будзённай рэальнасцю. Прытым гэта не заўсёды той вытанчаны побыт, які вядуць людзі тытулаваныя, з прыстаўкаю «дэ» у імёнах. Палітыкі, военачальнікі, суддзі — прадстаўнікі ўладаў, яны не могуць, аднак, лічыцца адзінымі валадарамі жыцця. Побыт жа тых, хто напраўду валодае жыццём, можа аказацца больш грубым і жорсткім, норавы — зусім не далікатнымі, паходжанне — плябейскім.

У 1830 годзе Бальзак стварае першую рэдакцыю славутай навелы «Габсэк», героем якой робіць аднаго з істых валадароў жыцця, — ліхвяра. Паслядоўны рэаліст, Бальзак маляваў аблічча гэтага персанажа як партрэт аднаго з тыповых парыжскіх ранцье, людзей, што зараблялі капітал, пазычаючы грошы пад працэнты, беручы пад заклад рэчы, не грэбуючы й іншымі, не заўжды законнымі, але выгоднымі аперацыямі. Як і большыня сваіх сабратаў па прафесіі, Габсэк прагне, хцівы й скупы. Верны прынципу эканоміі, ён абмяжоўвае сябе ва ўсім, кватаруе ў цесным катушку, падобным на манаскую келлю, гатуе сабе сціплы сняданак — кава, звараная на жалезнай пачурцы, хлеб — рэдка калі з маслам.

Аднак знешнасць Габсэка, апісаная апавядальнікам, мае рысы, якія робяць персанажа чымсь больш значным і адметным, чым ардынарны парыжскі ліхвар: «Твар быў нерухомы, у яго рысах адсутнічала ўсялякая пачуццёвасць, як у Талейрана; здавалася, што гэтыя рысы вылітыя ў бронзе. Вачам, маленькім і жоўтым, быццам у тхара, і амаль без вейкаў, было балюча ад яркага святла, таму ён захінаў іх вялікім брылём панашанага картуза. Востры кончык доўгага носа, пабіты рабаціннем, нагадваў свярдзёлак, вусны былі тонкія, быццам у алхімікаў ці ў вельмі

старых дзядоў на карцінах Рэмбрандта і Мэтсу. Размаўляў гэты чалавек ціха, мякка, ніколі не гарачыўся. Яго ўзрост быў таямніцай: я ніколі не мог зразумець, ці ён састарэў ад часу, ці наадварот — добра захаваўся і застанеца маладжавы на вечныя вякі». Балзак, схільны да прадметных, пластычных апісанняў, падае партрэт ліхвяра ў колерах каштоўных металаў; ніжэй мы знойдзем заўвагу апавядальніка пра тое, што і ў грудзях у ліхвяра, мабыць, не жывое сэрца, а кавалак срэбра ці золата. Гэтыя акалічнасці робяць вобраз Габсэка не адно тыповым, але й сімвалічным.

Скнарлівасць, бязлітаснасць у абыходжанні з кредыторамі — звычайныя б, здавалася, прафесійныя якасці ўсіх ліхвяроў. Але ў Габсэку яны праяўляюцца не ў «сярэднеарыфметычнай», а ў абсалютнай, гіпербалізаванай праяўленасці. Не выпадкова так лёгка прыліпаюць да яго мянушкі, знойдзеныя кліентамі — «жываглот», «чалавек-вэксаль». Ягоная хіжасць, з якою ліхвяр абірае бедакоў, удоваў, банкрутаў дый людзей заможных кантрастуюць з тым ледзяным, непарушным спакоем, з якім Габсэк выслухоўвае скаргі й слёзныя просьбы сваіх кліентаў: «Здаралася, праўда, што яго ахвяры гучна абураліся, уздымалі немаведама які гвалт, але ўрэшце надыходзіла мёртвая цішыня — быццам на кухні, дзе толькі што зарэзалі качку».

Апавядальнік, адвакат Дэрвіль, які доўгі час зацікаўлена і пільна назіраў за паводзінамі старога ліхвяра, здагадваецца, што спакой Габсэка ўдаваны, што за ягонаю абалонкаю хаваецца якаясь бурлівая, ці не сатанінская страсць. Напачатку таямніца Габсэка падаецца невырашальнай, а сам Габсэк у вачах назіральніка выглядае істотай амаль фантазмагарычнай, накшталт Кошча Несмяротнага, чыя душа хаваецца за сямю пячаткамі, у зачараваным яйку: «Пра што думае гэты чалавек? — пытаецца сам у сябе Дэрвіль. — Ці ведае ён, што на свеце ёсць Бог, пачуцці, жаночае каханне, шчасце?»

Аднак аўтар прыадчыняе таямніцы душы героя — і гэтым пацвярджае пэўную «нетыповасць» яго. Габсэк — не звычайны ліхвяр, але ліхвяр-філосаф. Не маючы сяброў і сумоўцаў, Габсэк знаходзіць удзячнага слухача ў Дэрвілі й разгортвае перад ім сваю філасофію.

Падставовая тэза гэтай тэорыі на першы пагляд надзвычай простая: у зменлівым свеце людскіх памкненняў нязменнае адно: інстынкт самазахавання або тое, што ў цывілізаваным грамадстве называецца асабістым інтэрасам. І ёсць адзіны ўніверсальны сродак, які задавальняе гэтае пачуццё. Гэты сродак — золата.

Наступнае пытанне Габсэк вырашае для сябе адназначна й безагаворачна. Гэта — пытанне пра ўладу, якая дасягаецца ў грамадстве адзіным спосабам — праз золата.

«У золаце сканцэнтраваныя ўсе сілы чалавецтва... У у якім месцы жыць — гэта не мае значэння. А што да нораваў — дык чалавек усюды аднолькавы. Усюды ідзе барацьба паміж беднымі і багатымі, усюды. І яна непазбежная. Дык лепш бы ўжо самому душыць, чым дазваляць, каб цябе душылі. Усюды мускулістыя людзі працуюць, а худыя пакутуюць. Дый асалоды паўсюль адны і тыя ж, і паўсюль яны

аднолькава забіраюць сілы; але даўжэй за ўсе асалоды жыве толькі адна ўцеха — пустахвальнасць. Пустахвальнасць! Гэта заўжды наша «я». А што можа задаволіць пустахвальства? Золата! Ручаіны золата. Каб ажыццявіць нашыя вычварныя задумы, патрэбен час, патрэбны матэрыяльныя магчымасці ці намаганні. Ну і што! У золаце ў зародку закладзена ўсё, і яно ўсё здольна зрабіць рэальным.

Думкі гэтыя не прыйшлі да Габсэка самі па сабе. Яны здабытыя ў цяжкім змаганні за хлеб надзённы, у дзёрзкіх, рызыкаўных авантурах. Маладосць героя была бурлівая: яму давалося шмат вандраваць, ён памяняў дзесякі прафесіяў — ад юнгі да золаташукальніка, перш чым здабыць жаданае багацце і выснаваць сваю, поўную скепісу ды цыннізму, тэорыю.

Стары ж Габсэк, будучы адным з самых багатых людзей Парыжу, спяшаецца напоўніцу нацешыцца ўладаю, дзеля якой ён ахвяраваў сваёй энергіяй і маладосцю. Але якім чынам? Габсэк — не палітык, не манарх, не высокі чыноўнік, не суддзя. Жыццё, якое ён вядзе, больш чым сціплае, — ён мусіць хаваць сваю жамонію. Якім жа чынам рэалізуецца ягоная ўлада над іншымі?

Тут варта яшчэ раз нагадаць загаловак раманнага цыклу Бальзака: «Чалавечая камедыя». «Камедыйнасць» жыцця Габсэку бачыцца ў тым, што ўяўныя валадары жыцця ўсе свае высілкі марнуюць на тое, каб прадэманстраваць сваю моц, вагу, інакш кажучы, паводзяць рыхтык акторы на сцэне. І гэтак адбываецца да тае пары, пакуль не заявяць пра сябе сапраўдныя гаспадары жыцця, — такія, як Габсэк. І ў чалавечай камедыі адзіны ён будзе не акторм, а глядачом, а ўсіх астатніх прымусіць разыграваць спектакль для сябе. «Ведайце, — звяртаецца Габсэк да свайго суразмоўцы, — што ўсе гэтыя нашы слаўныя прапаведнікі, усялякія там Мірабо, Вернё і іншыя — адно толькі заікі, вартыя жалю, у параўнанні з маімі штодзённымі прамоўцамі. Якая-небудзь закаханая маладая паненка, стары гандляр на мяжы банкруцтва, маці, якая імкнецца схаваць благі ўчынак сына, мастак, пазбаўлены кавалка хлеба, вяльможа, які трапіў у няміласць, і, можа стацца, з-за адсутнасці грошай страціць вынікі сваіх шматгадовых намаганняў, — усе гэтыя людзі іншы раз уражаюць мяне сілаю свайго слова. Выдатныя акцёры! І ўсе яны даюць спектакль дзеля мяне аднаго! ...У мяне хопіць багацця, каб купіць чалавечы сумленне, каб кіраваць усемагутнымі міністрамі праз іх фаварытаў, пачынаючы з канцылярскіх служкаў і канчаючы іх каханкамі. Ці ж гэта не ўлада?»

Але ў гэтай цынічнай тырадзе ёсць штосьці, што не толькі напалохае слухача, але й прымусіць усумніцца: «Няўжо ўсё ў свеце залежыць ад грошай?» Нешта такое, што супярэчыць нават стылю паводзінаў самога Габсэка, ягонай сухой логіцы. Гэта нешта — страсць, даведзеная да абсалюту, да алагічнасці, да паталогіі. Аб'ектыўны назіральнік, чью ролю ў навеле выконвае адвакат Дэрвль, заўважыць гэты кантраст паміж цявразай развагаю — і згубнай страсцю, якія дзіўным чынам спалучаюцца ў натуры Габсэка.

Габсэк — натура дваістая, сцвярджае ягоны біёграф. У ім, у Габсэку,

«жывуць дзве істоты: скнара і філосаф, нізкае і высокае». Габсэк — выдатны знаўца людской псіхалогіі, надзейны кампаньён у фінансавых справах; ён выконвае функцыі своеасаблівага «санітара» грамадства, караючы безграшоўем людзей непрыстойных і распуслівых, такіх, як графіня дэ Рэсто і ейны каханак Максім дэ Трай.

Стары ліхвяр не можа не бачыць, што побач з ім жывуць людзі сумленныя, некарыслівыя і па-свойму шчаслівыя, хай сабе й бедныя матар'яльна, — прыкладам, працавітая і рахманая Фані, будучая жонка Дэрвіля. І хаця ўслых Габсэк пасмейваецца з такіх людзей, заве іх прасцакамі, але ў глыбіні душы сімпатызуе і зайздросціць ім. Ягоная філасофія зрабіла яго самотнікам, золата ж зрабіла яго сваім нявольнікам. Габсэк, які ўяўляў, што адкрыў універсальны закон грамадства, не пайшоў далей адзінае тэзы і нават не здолеў прадбачыць, што неабмежаваная ўлада, здабытая праз золата, разбэшчвае й самога ўладара, у рэшце рэшт губіць яго. Гэтая тэза даводзіцца ўжо праз непасрэднае дзеянне, у фінальнай сцэне наведлы.

Габсэк памёр годна, «пры поўнай свядомасці, пакінуўшы... аблічча насцярожанай увагі, якія былі ў старцаў старажытнага Рыма, што стаялі за консуламі на карціне Леццера «Смерць Брутавых дзяцей». Але што пакінуў пасля сябе? Аграмадная ягоная спадчына дасталася нікчэмнай жанчыне. А дом старога ліхвяра, як высветлілася пасля ягонае смерці, ператварыўся ў склад гніючых, сапсаваных прадуктаў. Бальзак апісвае гэтую гару змарнаванага добра, згодна з сваёй манерай перадаваць духоўныя, катэгарыяльныя субстанцыі праз апісанне рэчаў, інтэр'ераў. Распад не адно матар'яльны, але й духоўны, — вось падтэкст такога апісання.

Тое ж, што рэальна засталася пасля Габсэка, — ягоная філасофія, часцю лагічная і паслядоўная, часцю ж цынічная і груба-матар'яльная — трывала замацавалася ў ідэалагічным, духоўным жыцці сусветнага грамадства, перажыло некалькі эпохаў. І сёння, калі людзі мусяць мысліць не толькі адцягненымі, максімалісцкімі субстанцыямі, але й жорсткімі, рацыянальнымі меркаваннямі, надзённае пытанне: ці заўжды і ўсюды пануе золата, матар'яльны пачатак? Ці ўсё вымяраецца грашмі?

У літаратуры ж Габсэк застаўся як адзін з самых каларытных і слынных персанажаў, прадаўжальнік кагорты «класічных» скнараў і ліхвяроў, дзе Эўклён Плаўта, Гарпагон Мальера, Шэйлак Шэкспіра, дзе і больш сціплыя, можа быць, персанажы беларускай літаратурнай класікі, прыкладам Бартак Сасок з «Тралялёначкі» Багушэвіча.

*ПЯТРО ВАСЮЧЭНКА,
кандыдат філалагічных навук*

Барону Баршу дэ Панаэну

З усіх былых выхаванцаў Вандомскага каледжа, здаецца, толькі адны мы з табою выбралі літаратурную ніву, — нездарма ж мы захапляліся філасофіяй у тым узросце, калі нам належала захапляцца толькі старонкамі *De viris*¹. Мы сустрэліся з табою зноў, калі я пісаў гэтую аповесць, а ты працаваў над сваімі цудоўнымі творамі пра нямецкую філасофію. Такім чынам, мы абодва не здрадзілі свайму прызначанню. Спадзяюся, табе будзе гэтак сама прыемна бачыць тут сваё прозвішча, як мне прыемна яго напісаць.

Твой стары школьны сябар
дэ Бальзак.

1840

Аднойчы зімовым вечарам — было гэта ў 1829 ці 1830 годзе — у салоне ў вікантэсы дэ Гранльё позна, аж да першай гадзіны ночы, заседзелася двое гасцей. Яны не належалі да сваякоў. Адзін, прыгожы малады чалавек, пачуўшы, што гадзіннік на каміне выбіў першую гадзіну, паспяшаўся адвітацца. Калі на двары загрузаталі колы яго экіпажа і вікантэса засталася адна з братам ды сябрам сям'і, якія сканчвалі партыю ў пікет, яна падышла да дачкі; дзяўчынка стаяла каля каміна, робячы выгляд, што ўважліва разглядае ажурны ўзор над агменем, але, відавочна, яна прыслухоўвалася да грукату кабырлята; гэта прымусіла маці ўпэўніцца ў сваіх прадчуваннях.

— Каміла, калі ты й далей будзеш трымаць сябе з графам дэ Рэсто гэтак, як сёння вечарам, мне давядзецца адмовіць яму ад дому. Паслухайся мяне, дзіцятка, я ж табе не чужая, дазволь мне часам настаўляць цябе ў жыцці. У семнаццаць год дзяўчына яшчэ не здольная меркаваць ні пра мінулае, ні пра будучыню, ні пра пэўныя патрабаванні грамадства. Скажу табе толькі адно: маці ў спадара дэ Рэсто — гэта жанчына, якая здольная праглынуць мільённае багацце, гэта асоба нізкага паход-

жання: да замужжа прозвішча ў яе было Гарыё, і яна мела вельмі нядобрую рэпутацыю. Яна дрэнна ставілася да свайго бацькі і, далібог, не заслугоўвае такога добрага сына, як спадар дэ Рэсто. Малады граф яе вельмі любіць і падтрымлівае з сыноўняй адданасцю, вартай усялякае пахвалы. А як ён клапаціцца пра сваіх сястру, брата! Адным словам, у яго сапраўды ўзорныя паводзіны, але, — дадала вікантэса з хітраватай усмешкаю, — пакуль яго маці жывая, ні адна прыстойная сям'я не даверыць гэтаму міламу юнаку будучыню і пасаг сваёй дачкі.

— Я ўлавіў некалькі словаў з вашай з паненкаю дэ Гранльё размовы, і мне вельмі хацелася б сёе-тое сказаць, — прамовіў сябар сям'і, якога мы згадвалі раней. — Граф, я выйграў, — дадаў ён, павярнуўшыся да партнёра. — Пакідаю вас і спяшаюся на дапамогу вашай пляменніцы.

— Вось ужо сапраўды слых страпчага! — здзівілася вікантэса. — Дарагі Дэрвіль, як вы маглі пачуць, пра што мы гутарылі з Камілай... Мы ж шапталіся ледзьве чутна.

— Я ўсё зразумеў з вашых вачэй, — адказаў Дэрвіль, апускаючыся ў глыбокі фатэль каля каміна.

Камілін дзядзька сеў побач з пляменніцай, а спадарыня дэ Гранльё — на нізкім крэселку паміж дачкой і Дэрвілем.

— Пара мне, вікантэса, раскажаць вам адну гісторыю, якая прымусіць вас перамяніць погляд на становішча графа Эрнэста дэ Рэсто ў вышэйшым свеце.

— Гісторыю?! — ускрыкнула Каміла. — Расказвайце хутчэй, спадар Дэрвіль!

Страпчы кінуў на спадарыню дэ Гранльё позірк, з якога яна зразумела, што гэты аповяд будзе ёй цікавы. Вікантэса дэ Гранльё сваім багаццем і знатным паходжаннем належала да найбольш уплывовых дам у Сэн-Жэрмэнскім прадмесці, і, вядома, можа падацца dziўным, што звычайны парыжскі страпчы асмеліўся размаўляць з ёю, як з роўнай сабе, і вельмі вольна трымаць сябе ў яе салоне. Але тлумачыцца гэта лёгка. Спадарыня дэ Гранльё, вярнуўшыся ў Францыю разам з каралеўскай сям'ёю, пасялілася ў Парыжы і спачатку жыла толькі на сродкі, прызначаныя ёй Людовікам XVIII з сум цывільнага ліста², — становішча для яе невыноснае. Страпчы Дэрвіль выпадкова заўважыў фармальныя парушэнні, дапушчаныя ў свой час Рэспублікай пры продажы маёнтка Гранльё, і заявіў, што гэты дом належыць вярнуць вікантэсе. Згодна з яе даручэннем ён павёў працэс у судзе і выйграў яго. Асмялеўшы ад гэтага поспеху, ён распачаў паклёпніцкую

справу з убожніцай і дамогся таго, што вікантэсе вярнулі лясныя абшары ў Ліснэ. Пасля гэтага ён пацвердзіў яе правы на ўтрыманне некалькіх акцый Арлеанскага канала і досыць вялікія будынкі, якія імператар ахвяраваў грамадскім установам.

Маёмасць вікантэсы дэ Гранльё, вернутая дзякуючы намаганням маладога паверанага, пачала даваць ёй каля шасцідзсяці тысяч франкаў штогадовага даходу, а тут яшчэ падаспеў закон аб вяртанні страт эмігрантам, і яна атрымала вялізныя грошы. Гэты страпчы, чалавек надзвычай сумленны, адукаваны і сціплы, меў добрыя манеры і хутка зрабіўся сябрам сям'і Гранльё. Сваімі паводзінамі ў дачыненні да спадарыні дэ Гранльё ён дасягнуў пашаны і займеў кліентуру ў найлепшых дамах Сэн-Жэрмэнскага прадмесця, аднак не карыстаўся іх прыхільнасцю, як-мог бы гэта рабіць якісь славалюбца. Ён нават адхіліў прапановы вікантэсы, якая намаўляла яго прадаць сваю кантору і перайсці ў судовае ведамства, дзе ён мог бы пры яе заступніцтве вельмі хутка зрабіць кар'еру. За выключэннем дома вікантэсы дэ Гранльё, дзе ён часам праводзіў вечары, Дэрвіль бываў у свеце толькі дзеля падтрымання сувязей. Ён лічыў сябе шчаслівым, што, аддана абараняючы інтарэсы спадарыні дэ Гранльё, паказаў і сваю вартасць, інакш ягонаў канторы пагражаў бы заняпад: у ім не было пранырлівасці звычайнага страпчага. З таго часу, як граф дэ Рэсто з'явіўся ў доме вікантэсы, Дэрвіль, заўважыўшы сімпатыю Камілы да гэтага юнака, пачаў штодня наведваць салон спадарыні дэ Гранльё, як той франт з Шасэ-д'Антэн, які толькі што атрымаў доступ у арыстакратычнае кола Сэн-Жэрмэнскага прадмесця. За некалькі дзён да названага вечара ён сустрэў на балі мадмуазэль дэ Гранльё і сказаў ёй, паказваючы вачыма на графа:

— Шкада, што ў гэтага юнака няма двух-трох мільёнаў! Праўда?

— Чаму «шкада»? Я не думаю, што гэта няшчасце,— адказала яна.— Спдар дэ Рэсто чалавек вельмі здольны, адукаваны, мае добры аўтарытэт у міністра, да якога ён прыкамандзіраваны. Я ані не сумняваюся, што з яго выйдзе выдатны дзеяч. А калі «гэты юнак» атрымае ўладу, багадце само прыйдзе яму ў рукі.

— Слушна, але калі б ён быў багаты ўжо цяпер!

— Калі б ён быў багаты...— чырванечучы, паўтарыла Каміла,— што ж, тады б усе паненкі, што тут танцуюць,

аспрэчвалі яго адна ў адной,— дадала яна, паказваючы на ўдзельніц кадрылі.

— І тады,— сказаў страпчы,— спадарыня дэ Гранльё не была б тым адзіным магнітам, што прывабліваў яго позіркі. Вы, здаецца, зачырванеліся... у чым прычына? Вы неабьякавыя да яго? Ну, скажыце, калі ласка...

Каміла порстка паднялася з крэсла.

«Яна закахалася ў яго»,— падумаў Дэрвіль.

З таго часу Каміла пачала дарыць асаблівую ўвагу страпчаму, зразумеўшы, што Дэрвіль ухваляе яе сімпатыю да Эрнэста дэ Рэсто. А да тае пары, хоць ёй і было вядома пра тое, што яе сям'я шмат у чым абавязана Дэрвілю, яна мела да яго больш павагі і сяброўскае прыхільнасці, чым цеплыні. У яе манерах і голасе было нешта такое, што паказвала на адлегласць, вызначаную паміж імі нормамаі, прынятымі ў свеце. Удзячнасць — гэта абавязак, які дзеці не надта ахвотна бяруць у спадчыну ад бацькоў.

Дэрвіль зрабіў паўзу, задумаўшыся, а пасля пачаў наступным чынам:

— Сённяшні вечар нагадаў мне пра адну падобную да рамана гісторыю, якіх больш у маім жыцці не здаралася... Ну вось, вам ужо і смешна; вас весела чуць, што ў страпчага могуць быць нейкія раманы. Але ж і мне некалі было дваццаць пяць год, а ў тых маладых гады я пабачыў ужо шмат дзіўных рэчаў. Мне спачатку давядзецца расказаць вам пра адну дзейную асобу майго апавядання, якой вы, вядома ж, не маглі ведаць. То быў адзін ліхвяр... Не ведаю, ці вы з маіх слоў здолеце ўявіць сабе твар гэтага чалавека, які я, з дазволу Акадэміі, гатовы назваць *месяцападобным*, бо яго жаўтлявая бясколернасць нагадвала колер срэбра, з якога аблузалася пазалота. Валасы ў майго ліхвяра былі зусім праця, заўсёды дбайна зачасаныя і — з ладнай ужо сівізнаю — попельна-шэрыя. Твар быў нерухома, у яго рысах адсутнічала ўсялякая пачуццёнасць, як у Талейрана³; здавалася, што гэтыя рысы вылітыя ў бронзе. Вачам, маленькім і жоўтым, быццам у тхара, і амаль без вейкаў, было балюча ад яркага святла, таму ён захінаў іх вялікім брылём паношанага картуза. Востры кончык доўгага носа, пабіты рабаціннем, нагадваў свярдзёлак, вусны былі тонкія, быццам у алхімікаў ці ў вельмі старых дзядоў на карцінах Рэмбрандта і Мэтсу. Размаўляў гэты чалавек ціха, мякка, ніколі не гарачыўся. Яго ўзрост быў

таямніцай: я ніколі не мог зразумець, ці ён састарэў ад часу, ці наадварот — добра захаваўся і застанецца маладжавы на вечныя вякі. Усё ў ягоным пакоі было пацёртае, але дагледжанае, пачынаючы ад зялёнай сукні на пісьмовым стале і да каберца перад ложкам,— зусім як у халодным прытулку самотнай старой дзеўкі, якая цэлы дзень толькі й робіць, што наводзіць парадак ды навашчвае мэблю. Узімку ў ягоным каміне ледзь тлелі галавешкі, прысыпаняя попелам, і яго агмень ніколі не азараўся яркім агнём. Ад першай хвіліны пасля абуджэння і да вечаровых прыступаў кашлю ўсе яго дзеянні былі размеркаваныя, як рух маятніка. Гэта быў чалавек-аўтамат, завод якога паднаўляўся штодня. Гэтаксама як макрыца, што, паўзучы па аркушы паперы, імгненна спыняецца і дранцвее, калі да яе дакранешся, вось так і гэты чалавек раптам змаўкаў пасярод размовы, чакаючы, пакуль аціхне грукат экіпажа, што праязджаў пад вокнамі, і не хочучы ўзмацняць голасу. На ўзор Фантанэля ён дбайна ашчаджаў сваю жыццёвую энергію⁴ і гнаў прэч усякія чалавечыя пачуцці. Яго жыццё цякло ціха, як бяжыць пясок у старым пясочным гадзінніку. Здаралася, праўда, што яго ахвяры гучна абураліся, уздымалі немаведама які гвалт, але ўрэшце надыходзіла мёртвая цішыня — быццам на кухні, дзе толькі што зарэзалі качку. І толькі пад вечар чалавек-вэксаль ператвараўся ў звычайнага чалавека, а злітак металу ў ягоных грудзях — у чалавечае сэрца. Калі ён бываў задаволены скончаным днём, ён паціраў рукі, і з глыбокіх зморшчын на яго твары быццам праменілася весялосць,— далібог, цяжка знайсці іншыя словы, каб перадаць гэтую яго нямую ўсмешку, гэтую гульню мускулаў на яго твары, якая выяўляла, відаць, тыя самыя пачуцці, што і бязгучны смех Скураной Панчохі⁵. Заўсёды, нават у хвіліны найбольшай радасці, ён быў ашчадны на словы і стрымліваў свае пачуцці. Такого вось суседа паслаў мне лёс, калі я, працуючы тады яшчэ малодшым пісцом у канторы страпчага і будучы студэнтам апошняга курсу на факультэце права, жыў на вуліцы Грэ. У гэтым змрочным і сырм доме не было двара, усе вокны выходзілі на вуліцу, а пакоі нагадвалі манаскія келлі: усе аднолькавай велічыні, з адзіннымі дзвярыма, што вялі ў доўгі цёмны калідор з маленькімі акенцамі. Зрэшты, некалі гэты будынак напярэду служыў манастырскім заезным дваром. У такім змрочным жытле любы свецкі гарэза адразу губляў

ую сваю бойкую гуллівасць яшчэ раней, чым заходзіў да майго суседа; дом і такі ягоны жыхар вельмі добра дапасоўваліся адно да аднаго — як скала і прыліплая да яе вустрыца. Адзіны чалавек, з якім стары, як кажуць, падтрымліваў адносіны, быў я. Ён часам заходзіў да мяне папрасіць агню, браў пачытаць якую кнігу або газету, і дазваляў мне трасама заходзіць увечары ў свой катшок, дзе мы, здаралася, гутарылі, калі ён меў схільнасць да гэтага. Такія знакі даверу былі плёнам чатырохгадовага суседства і маіх узорных паводзін, якія тлумачыліся адсутнасцю ў мяне грошай і рабілі маё жыццё шмат у чым падобным да жыцця старога. Ці былі ў яго сваякі, сябры? Бедны ён быў ці багаты? Ніхто не здолеў бы адказаць на гэтыя пытанні. Я ніколі не бачыў грошай у яго ў руках. Яго багацце, калі яно і было, захоўвалася, відаць, у сугарэнні нейкага банка. Ён сам спганяў па выдадзеных яму вэксялях і сам бегаў па ўсім Парыжы на сваіх танклявых, сухіх, нібы ў аленя, нагах. Аднаго разу, дарэчы, ён такі пацярпеў праз сваю празмерную асцярожлівасць. З нейкай прычыны ў яго было тады пры сабе золата, і раптам адна манета — а гэта быў падвойны напалеядор — выпала з кішэні яго камізэлькі. Жыхар, што ішоў па прыступках следам за старым, падняў манету і хацеў быў яе вярнуць. Але стары замахаў рукамі:

— Гэта не мая! — закрычаў ён. — Золата! У мяне? Няўжо я жыў бы так, як жыву, каб быў багаты?!

Штораніцы ён сам варыў сабе каву на жалезнай пачурцы, якая стаяла ў закуродымленам куце побач з камінам; абед яму прыносілі з рэстарачы; і ў строга вызначаны час старая брамніца прыходзіла прыбіраць у яго пакоі. Прозвішча ў яго — з дзіўнай волі выпадку, які Стэрн назваў бы прадвызначальным, — было вельмі нязвыклае: Габсэк⁶. Пазней, калі ён даручыў мне весці яго справы, я даведаўся, што да пачатку нашага з ім знаёмства яму ўжо было семдзесят шэсць гадоў. Ён нарадзіўся ў 1740 годзе ў прадмесці Антвэрпэна; маці ў яго была жыдоўка, бацька — галандзец; поўнае яго імя гучала так: Жан-Эстэр ван Габсэк. Вы, напэўна, памятаеце, тую справу з забойствам жанчыны, празванай Гожаю Галандкай, — справу, якая так захапіла свайго часу ўвесь Парыж. Дык вось, калі я ў размове з суседам паміж іншым прыгадаў пра гэтую падзею, стары, без ніякае зацікаўленасці і эмоцый, паведаміў:

— Яна была мая ўнучатая пляменніца.

І гэта было ўсё, што здолела выклікаць у яго смерць ягонай адзінай спадкаемніцы, унучкі яго сястры. На судовым разборы я даведаўся, што сапраўднае імя Гожай Галанькі было Сара ван Габсэк. І калі я папрасіў яго растлумачыць тую дзіўную акалічнасць, чаму ўнучка яго сястры насіла ягонае прозвішча, ён адказаў з усмешкай:

— У нашым родзе жанчыны ніколі не выходзілі замуж.

Гэты дзіўны чалавек ні разу не хацеў убачыць ніводную прадстаўніцу чатырох жаночых пакаленняў, што складалі яго радню. Ён ненавідзеў сваіх спадкаемніц і нават думкі не дапускаў, каб хто-небудзь мог завалодаць яго багаццем нават пасля яго смерці. У дзяцінстве маці ўладкавала яго юнгам на карабель, і ў дзесяцігадовым узросце ён адплыў да земляў, якімі Галаньдзя валодала ў Ост-Індыі. Там ён бадзяўся цэлыя дзесяць гадоў. І цяпер у зморшчынах яго жаўтаватага лоба хаваліся, відаць, сляды цяжкіх выпрабаванняў і неспадзяваных, страшных падзей, нечаканых удач, рамантычных гісторый і бязмернае радасці, галодных дзён і патаптанага кахання, вялікага багацця, банкруцтва і новага ўзбагачэння, і, вядома ж, смяротнае небяспекі, калі жыццё вісіць на адной валасінцы і яго ратуюць лічаныя імгненні ці раптоўны бязлітасны і рашучы ўчынак, які можа апраўдаць толькі жыццёвая неабходнасць. Ён ведаў спадара дэ Лалі, адмірала Сімеза, спадара дэ Кергаруэта і д'Эстэна, байі дэ Сюфрэна, спадара дэ Портандуэра, лорда Корнуэлса, лорда Хастынгса, бацьку Тыпа-Саіба і Тыпа-Саіба самога⁷. З ім вёў справы той самы саваяр⁸, што служыў у Дэлі ў раджы Махаджы-Сіндыяха і дапамагаў узвышэнню магутнасці дынастыі Махаратаў. Былі ў яго нейкія сувязі і з Віктарам Юзам ды іншымі славутымі карсарамі, бо ён доўга жыў на востраве Сэн-Тама. Ён усяго паспытаў, спрабуючы разбагацець, і хацеў нават знайсці знакамiты залаты скарб, закапаны племен дзікуноў недзе ў ваколіцах Буэнас-Айрэса. Ён меў дачыненне да ўсіх перыпетыяў вайны за незалежнасць Злучаных Штатаў. Але пра Індыю ці Амерыку ён гутарыў толькі са мною, дый тое вельмі рэдка, і кожны раз пасля гэтага нібыта раскайваўся за сваю «балбатлівасць». Калі лічыць чалавечнасць і лучнасць людзей своеасаблівымі рэлігіямі, дык Габсэка можна было б назваць атэістам. Хоць я ставіў сабе за мэту вывучыць гэтага чалавека, але, на свой сорам, павінен прызнаць, што да апошняй хвіліны яго душа так і засталася для мяне таямніцай за сямю пячаткамі. Часам я нават пытаўся

ў сябе, якога ён полу. Калі ўсе ліхвяры — падобныя да яго, дык, пэўна, яны ўсе павінны належаць да роду бяспольх. Ці захоўваў ён вернасць рэлігіі сваёй маці, лічачы ўсіх хрысціян за здабычу? Ці стаў каталіком, магаметанінам, прыхільнікам брахманізму ці лютэранінам? Я нічога не ведаў пра яго веравызнанне. Ён здаваўся хутчэй абьякавым да рэлігійных пытанняў, чым добрым вернікам. Увогуле ён ужо сам ператварыўся ў залатога балвана, за што яго ахвяры — дзеля смеху ці дзеля кантрасту — далі яму мянушку «тата Габсэк». І вось аднаго вечара я чарговы раз зайшоў да гэтага чалавека. Ён сядзеў, як звычайна, у сваім глыбокім фатэлі, нерухома, як стод, утаропіўшыся ў выступ на каміне і нібыта перабіраючы ў думках свае ўліковыя квіткі ды цэтлікі. Закуродымленая лямпа на аблезлай зялёнай падстаўцы кідала цьмянае святло на яго твар, не ажыўляючы яго ніводнаю фарбай, і ён толькі здаваўся яшчэ больш бледным. Стары зірнуў на мяне і моўчкі паказаў рукой на ўслон, дзе я звычайна сядзеў.

«Пра што думае гэты чалавек? — пытаўся я ў сябе. — Ці ведае ён, што на свеце ёсць Бог, пачуцці, жаночае каханне, шчасце?»

І мне нават зрабілася неяк шкада яго, быццам ён быў цяжка хворы. Але я выдатна разумеў, што, маючы мільёны ў банку, ён можа ў думках уяўляць сабе, што валодае ўсімі краінамі, якія аб'ездзіў, аблазіў, узважыў, ацаніў, абрабаваў.

— Дзень добры, тата Габсэк, — сказаў я.

Ён павярнуў галаву, і яго густыя чорныя бровы ледзь зварухнуліся, — гэты характэрны ў яго рух быў раўназначны самай ветлівай усмешцы ў жыхара поўдня.

— Нешта вы хмурыцеся сёння, як таго дня, калі атрымалі паведамленне пра банкруцтва кнігавыдаўца, якога гэтак хвалілі за спрыт, ды ўрэшце зрабіліся ягонай ахвярай.

— Ахвярай? — здзіўлена перапытаў ён.

— А памятаеце, ён дамогся тады ад вас палюбоўнага пагаднення перапісаць усе вэксалі на падставе сваёй неплацежаздольнасці, а потым, калі справы ў яго наладзіліся, спасылаючыся на гэтае пагадненне, запатрабаваў, каб вы зменшылі яму доўг.

— І праўда, ён быў хітрун, — пагадзіўся стары. — Але потым я зноўку яго прыціснуў.

— Можа вам пара ўжо спаганяць па якіх-небудзь

вэксалях? Здаецца, сёння трыццатае.

Я ўпершыню загаварыў з ім пра грошы. Ён ускінуў на мяне вочы і неяк кпліва варухнуў брывамі; а потым ціхім пісклявым галаском, вельмі падобным да гуку флейты ў руках няўмелага музыканта, прамовіў:

— Я забаўляюся.

— Дык вы часам і забаўляецеся?

— А вы думасце, паэт — толькі той, хто друкуе вершы? — спытаў ён, паціскаючы плячыма і пагардліва прыжмурваючыся.

«Паэзія? У такой галаве?» — здзівіўся я, бо тады яшчэ нічога не ведаў пра яго ранейшае жыццё.

— А ў каго можа быць болей бліскучае жыццё, чым у мяне? — сказаў ён, і позірк у яго загарэўся. — Вы малады, у вас бунтуе кроў, а ў галаве праз гэта — туман. Вы глядзіце на распалення галавешкі ў каміне і бачыце ў агеньчыках жаночыя твары, а я ў іх бачу толькі вуголле. Вы ўсяму верыце, а я не веру нічаму. Што ж, вядома, вы можаце і далей песціць свае ілюзіі. А я вам зараз скажу, да чаго ўвогуле зводзіцца чалавечае жыццё. Будзьце вы бадзяга-вандроўнік ці дамасед, які ніколі не адыходзіць ад каміна ды жонкі, усё адно ўрэшце надыходзіць узрост, калі ўсё жыццё паўстае як простая звычка да любага вам асяроддзя. І тады шчасце — у практыкаванні сваіх здольнасцяў адносна рэальнасцяў жыцця. Апроч гэтых двух правіл, усё астатняе — фальш. У мяне, напрыклад, прынцыпы мяняліся згодна з абставінамі: мне даводзілася іх мяняць у залежнасці ад геаграфічнае шыраты. Тое, што ў Еўропе называюць уцехай, у Азіі падлягае жорсткаму пакаранню. Тое, што ў Парыжы ўважаюць заганай, за Азорскімі астравамі лічыцца неабходнасцю. На зямлі няма нічога трывалага, ёсць толькі ўмоўнасці, і ў кожным клімаце яны розныя. Таму для чалавека, якому міжволі часта даводзілася прыладжвацца да ўсякіх грамадскіх нормаў, усялякія вашы маральныя правілы і перакананні — пустыя словы. Непарушнае толькі адно пачуццё, укладзенае ў нас самою прыродай: інстынкт самазахавання. У дзяржавах еўрапейскай цывілізацыі гэты інстынкт завецца асабістым інтэрасам. Вось пажывіце гэтулькі, як я, дык даведзецеся, што з усіх дабротаў зямлі ёсць толькі адна досыць надзейная, каб чалавеку варта было да яе імкнуцца. Гэта... золата. У золаце сканцэнтраваныя ўсе сілы чалавецтва. Я вандраваў, бачыў, што на ўсёй зямлі ёсць раўніны і

горы. Раўніны надакучаюць, горы стамляюць; карацей кажучы, у якім месцы жыць — гэта не мае значэння. А што да нораваў — дык чалавек усюды аднолькавы. Усюды ідзе барацьба паміж беднымі і багатымі, усюды. І яна непазбежная. Дык лепш бы ўжо самому душыць, чым дазваляць, каб цябе душылі. Усюды мускулістыя людзі працуюць, а худыя пакутуюць. Дый асалоды паўсюль адны і тыя ж, і паўсюль яны аднолькава забіраюць сілы; але даўжэй за ўсе асалоды жыве толькі адна ўцеха — пустахвальнасць. Пустахвальнасць! Гэта заўжды наша «я». А што можа задаволіць пустахвальства? Золата! Ручайны золата. Каб ажыццявіць нашыя вычварныя задумы, патрэбен час, патрэбны матэрыяльныя магчымасці ці намаганні. Ну і што! У золаце ў зародку закладзена ўсё, і яно ўсё здольна зрабіць рэальным.

Толькі вар'яты ды хворыя людзі могуць знаходзіць шчасце ў тым, каб кожны вечар бавіць час, гуляючы ў карты і спадзеючыся выйграць некалькі су. Толькі дурні могуць траціць час на разважанне пра самыя будзёныя справы: уссядзеца якая такая паня на канаве — адна ці ў якой-небудзь прыемнай кампаніі, — і невядома, чаго ў ёй болей, крыві ці лімфы, тэмпературы ці дабрачыннасці? Толькі прасцякі могуць думаць, што яны прыносяць карысць навакольным, займаючыся выпрацоўкаю палітычных прынцыпаў, дзякуючы чаму нібыта можна кіраваць падзеямі, якіх ніколі не магчыма прадбачыць. Толькі ёлупням можа быць прыемна гаманіць пра актораў і паўтараць іхнія досціпы, кожны дзень хадзіць на шпацыр, соўгацца там сюды-туды, як тыя звяры ў клетцы, з тым, бадай, невялікім адрозненнем, што ў іх болей прасторы; прыбірацца дзеля іншых, ладзіць бяседы дзеля іншых, выхваляцца чыстапародным канём ці навамоднаю брычкай, якую папшчасціла купіць на цэлыя тры дні раней за суседа. Вось вам і ўсё жыццё вашых парыжан: усё яно ўкладаецца ў гэтыя некалькі сказаў, ці не так? Але зірніце на існаванне чалавека з той вышыні, на якую ім не ўзняцца. У чым шчасце? Гэта альбо моцныя хваляванні, альбо размераныя заняткі, якія ператвараюць яго ў нешта накішталт добра адрэгуляванага англійскага механізму. Вышэй за гэтае шчасце стаіць так званая «высакародная» цікаўнасць — імкненне пранікнуць у таямніцы прыроды і дасягнуць выбітных вынікаў, імітуючы яе з'явы. Вось вам, у двух словах, усё мастацтва і навука, халоднасць і жорсткасць. Ці ж не? Гэтак вось праходзяць перада

мною ўсе чалавечыя пачуцці, якія запалюцца ў сутыкненні самых розных інтарэсаў, што напаўняюць нашае грамадства, а я — я ўважліва разглядаю іх — і застаюся спакойны. Вашую навуковую цікаўнасць — своеасаблівыя двубой, у якім чалавек заўсёды церпіць паражэнне,— я заманяю пранікненнем у першапрычыны і матывы, якія кіруюць чалавецтвам. Карацей, я валодаю светам, не натамляючы сябе, а свет — не мае нада мной ніякай улады.

— Вось паслухайце,— загаварыў ён, памаўчаўшы,— я раскажу вам дзве гісторыі, якія здарыліся сёння раніцай у мяне на вачах. Тады, напэўна, вы зразумеете, у чым мае ўцехі.

Ён устаў, зачыніў дзверы на засаўку; падышоўшы да акна, захінуў старую дывановую заслону, якая завішчала колцамі, пасоўваючыся па металічным прuce; і нарэшце зноў сеў у крэсла.

— Сёння раніцай,— сказаў ён,— мне трэба было выставіць даўжнікам толькі два вэксалі: астатнія яшчэ ўчора я пусціў на разлікі па сваіх аперацыях. Хоць які барыш! Бо пры ўліку я скідаю з плацежнай сумы выдаткі на вяртанне пазыкі і стаўлю па сорок су за рамізніка, хоць і не думаю яго наймаць. Вам, мусіць, смешна, што за нейкія шэсць франкаў працэнту я лячу праз увесь Парыж? Але ж гэта я! Чалавек, які нікому не падпарадкоўваецца і плаціць усяго сем франкаў падатку. Дык вось, першы вэксаль, на тысячу франкаў, падаў мне адзін малады чалавек — сапраўдны прыгажун ды фарсун: камізэлька ў іскарку, ларнет, адкрытая брычка, конь англійскай пароды і г. д. А падпісаны вэксаль быў жанчынай — адной з найпрывабнейшых парыжанак, жонкай досыць багатага памешчыка (і апроч таго — графа). Чаму ж яснавялебная графіня падпісала гэты вэксаль, які не меў праўнай сілы, але практычна быў абсалютна надзейны? А таму, што ўсе гэтыя варты жалю кабеты, свецкія пані, да таго баяцца сямейных скандалаў, якія могуць паўстаць у выпадку апрагэставання вэксаля, што яны гатовыя разлічыцца нават сваёю асобай, калі няздольныя заплаціць грашмі. Мне надта карцела выведаць таямніцу гэтага вэксаля. Што за ім хаваецца: глупства, бяздумнасць, каханне ці спагада? Другі вэксаль на такую ж суму, падпісаны нейкай Фані Мальво, падаў мне адзін гандляр палатном — відовочны кандыдат на банкруцтва. Бо ніводзін чалавек, які мае хоць самы малы крэдыт у

банку, не пайдзе да мяне ў кантору: першы ўжо крок ад парога пакоя да майго стала сведчыць пра поўны яго адчай, пра марныя пошукі атрымаць пазыку ў любым банку і пра набліжэнне непазбежнага краху. Мне даводзіцца бачыць толькі зацкаваных аленяў, за якімі гоніцца цэлая зграя пазыкадаўцаў. Графіня жыве на Гільдэрскай вуліцы, а Фані Мальво — на вуліцы Манмартр. Пра што я толькі сабе не думаў, калі сёння ўранні выходзіў з дому! Калі ў гэтых жанчын няма чым плаціць, яны, вядома, сустрэнуць мяне ласкавей за роднага бацьку. Я ўяўляў, якія штукі пачне выкідаць графіня, якую састроіць камедыю за гэтую тысячу франкаў! Як ветліва яна заўсміхаецца, залапоча ліслівым, пяшчотным галаском — тым самым, якім заляцаецца да малойчыка, на чыё імя выдадзены вексель. Можа, нават будзе мяне маліць! А я...

Стары скінуў на мяне халодным позіркам.

— А я буду непахісны! — сказаў ён. — Я прыходжу заўжды як адплата, як дакор нячыстаму сумленню... Але забудзьма пра мае здагадкі. Раскажу лепш пра тое, што было, калі я прыйшоў.

— Графіня яшчэ не ўставала, — паведаміла мне пакаёўка.

— Калі ж яе можна пабачыць?

— Не раней за дванаццаць.

— Што, графіня хварэе?

— Не, месьё, яна вярнулася з балю а трэцяй гадзіне раніцы.

— Маё прозвішча Габсэк. Перадайце, што прыходзіў Габсэк. Я зайду яшчэ раз апоўдні.

І я пайшоў да выхаду, пакідаючы бруднымі чаравікамі плямы на дыване, што быў насцелены на мармуровай лесвіцы. Я люблю пэцкаць дываны ў багатых людзей і раблю гэта не праз дробязнае сваё самалюбства, а каб даць гэтым асобам адчуць учэпістыя кіпцюры Немінучасці.

Прыходжу на вуліцу Манмартр, у няўклюдны дом, адчыняю ў браме старую фортку, аглядаю двор, што нагадвае калодзеж, у які ніколі не зазірае сонца. У пакойчыку брамніцы цёмна, шкло ў вакенцы зацухмоленае, як рукаў цёплага, але парэпананага ад старасці халата.

— Тут жыве мадмуазэль Фані Мальво?

— Тут, але яе цяпер няма. Калі вы наконт вэксяля, дык яна пакінула вам грошы.

— Я зайду пазней, — быў мой адказ.

Яна пакінула грошы ў брамніцы — што ж, гэта цудоўна, але мне цікава паглядзець на самую даўжніцу. Я ўяўляў яе гэткай прыгожанькаю баламутніцай. Дык вось. Ранак я правёў на бульвары, разглядаючы гравюры ў вітрынах. Але роўна апоўдні я ўжо быў у гасцёўні, дзверы з якой вялі ў спальню графіні.

— Гаспадыня толькі нядаўна першы раз пазваніла, — заявіла мне пакаёўка. — Я не думаю, каб яна прыняла вас цяпер.

— Я пачакаю, — адказаў я і сеў у крэсла.

Праз пэўны час жалюзі расчыніліся, пакаёўка выбягае і кажа:

— Калі ласка, месё.

Па салодкім галаску пакаёўкі я адразу сцяміў, што яе гаспадыні няма чым плаціць. Але затое якая гэта была прыгажуня! Спяшаючыся, яна паспела накінуць на аголеныя плечы толькі кашміравы шаль, і пад ім добра ўгадваліся яе прывабныя формы. Усё падкрэслівала багатая растармашка, аздобленая беласнежнымі брыжамі, а гэта значыла, што памывачцы, здольнай праць тонкую бялізну, яна павінна была плаціць не менш за дзве тысячы франкаў у год. Яе галаву, як у крэолкі, абвінала нядбала павязаная стракатая ядwabная хустка, з-пад якой выбіваліся буйныя чорныя кудзеры. Пасцель была змятая, і гэта сведчыла, што сон у жанчыны быў трывожны. Мастак аддаў бы нямала за магчымасць пабыць гэтым ранкам хоць некалькі хвілін у спальні ў маёй даўжніцы. Кожная складка фіранак тут дыхала любаярлівасцю. Прасціна, што збілася набок на блакітным пухавіку, ярка вылучалася сваімі белымі карункавымі фальбонкамі на яго светла-сінім фоне і, здавалася, яшчэ захоўвала невыразны адбітак прывабных форм, якія дражнілі ўяўленне. На мядзведжай шкуры, кінутай пад ногі бронзавым ільвам, што падтрымлівалі ложак з чырвонага дрэва, блішчалі белым аксамітам чаравікі, нядбайна скінутыя стомленаю жанчынай, што позна вярнулася з балю. З услона аж да самай падлогі, засланай шыкоўным дываном, звешвалася ўшчэнт пакамечаная сукенка. Ножку крэсла абвіналі тонкія празрыстыя панчохі, нібыта занесеныя сюды подыхам ветру. На канапцы валяліся белыя шаўковыя падвязкі. На каміне блішчаў і пераліваўся ўсімі колерамі вясёлкі паўраскрыты дарагі веер. Шуфляды ў камодзе былі выцягнутыя. Па ўсім пакоі былі раскіданыя кветкі, брыльянты, пальчаткі, паясы, шматлікія іншыя рэчы бальнага ўбору. Пахла

нейкай далікатнай парфумай. Ва ўсім адчувалася пазбаўленая гармоніі прыгажосць, бачыліся раскоша і непарадак. Але за гэтай раскошаю ўжо праглядвала беднасць, што пагражала жанчыне і яе каханку, выскаляючы на іх свае вострыя бязлітасныя зубы.

Стомлены твар графіні нагадваў сваім выглядам яе апачывальню, якая яшчэ захоўвала прыкметы мінулага свята. Раскіданыя паўсюль рэчы выклікалі ў мяне жаль: яшчэ ўчора яны былі яе ўборам, хтосьці захапляўся імі. Зліваючыся ў адно, яны ўтваралі вобраз каханна, атручанага згрызотамі, вобраз бязладнага жыцця, раскошы, гаманлівай марнасці; яны выдавалі танталавы пакуты, з якімі яна старалася падоўжыць настолькі нетрывалыя ўцехі свайго існавання. Чырвань на шчоках у гэтай жанчыны сведчыла толькі пра далікатнасць яе тонкае скуры, але твар быў ужо трохкі азызлы, і гэта яшчэ мацней акрэслівала цёмныя кругі вакол яе вачэй. Аднак жыццёвая энергія віравала ў ёй па-ранейшаму, і адзнакі бязладнага жыцця не псавалі яе прыгажосці. Бляскам сваіх вачэй яна нагадвала адну з найпрыгажэйшых Іразіяў, што належалі пэндзлю Леанарда да Вінчы (а некалі я, дарэчы, гандляваў палотнамі старых майстроў), ад яе павявала сілаю і жыццём. Ні ў лініях яе прывабнага стану, ні ў рысах стомленага аблічча не было нічога кволага ці недасканалага. Несумненна, яе павінны былі хацаць, але сама яна была мацнейшая за гэтае пачуццё. Адным словам, гэтая жанчына мне спадабалася. Даўно маё сэрца не білася з такім хваляваннем. І можна сказаць, што я ўжо атрымаў сваю плату. Ды я сам аддаў бы тысячу франкаў, каб зноў зведаць пачуцці, якія нагадалі б мне дні маёй маладосці.

— Месьё,— прамовіла яна, прапанаваўшы сесці,— ці не будзеце вы такі ласкавыя, каб крыху адтэрмінаваць плацеж?

— Да заўтра, апоўдні, графіня,— прамовіў я, складваючы вэксаль, які толькі што паказаў.— Да гэтага часу я не буду мець права апраэтэставаць ваш вэксаль.

А сам падумаў: «Плаці, плаці за ўсю гэтую раскошу, за свой тытул, за сваё шчасце, за ўсе выключныя прывілеі, якімі ты карыстаешся. Дзеля аховы свайго добра багацеі прыдумалі трыбунал, суддзяў, гільятыну, на якую дурні лезуць самі, як матылькі на полымя. Але для вас, людзей, якія спяць на ядвабе ды ядвабам накрываюцца, ёсць нешта іншае: прыхаваныя ўсмешкаю згрызоты і скрогат зубоў,

пачвары з ільвінымі пашчамі, што ўтыкаюць свае іклы вам у самае сэрца.

— Апаратэставаць вэксаль? Няўжо вы гэта зробіце? — прамовіла яна, утаропіўшыся ў мяне вачыма.— Няўжо вы мяне так мала паважаеце?

— Графіня, нават каб мне быў вінен кароль і каб ён не заплаціў у тэрмін, я падаў бы на яго ў суд хутчэй, чым на любога іншага даўжніка.

У гэтую хвіліну нехта ціха пастукаў у дзверы.
— Мяне няма дома! — уладным голасам крыкнула графіня.

— Анастасі, гэта я. Мне трэба пагутарыць з вамі.

— Крыху пасля, дарагі,— адказала яна не так рэзка, але й зусім не ласкава.

— Што за жарты! Вы ж з кімсьці там размаўляеце,— азваўся голас, і ў пакой увайшоў мужчына. Відавочна, гэта быў сам граф.

Графіня кінула на мяне хуценькі позірк, і я адразу зразумёў, што цяпер яна зрабілася маёю рабыняй.

Быў час, малады чалавек, калі я па сваёй дурноце не апаратэстоўваў вэксальяў. У 1763 годзе, у Пондэйшэры, я пашкадаваў адну жанчыну, і што з гэтага атрымалася?! Яна абдзерла мяне як ліпку! Ды так мне і трэба! Навошта я ёй даверыўся!

— Што вам трэба, месьё? — спытаў у мяне граф.

І тут я прыкмеціў, што ягоная жонка ажно калоціцца дробнымі дрыжкамі — уся яе аксамітная шыя спрэс пакрылася гусінаю скурай. У душы мяне разбіраў смех, хоць ніводзін мускул не зварухнуўся на маім твары.

— Гэта адзін з маіх пастаўшчыкоў,— сказала графіня.

Граф павярнуўся да мяне спінай, і я выцягнуў з кішэні ражок складзенага вэксалья. Заўважыўшы мой бязлітасны жэст, маладая кабета нахілілася і неўпрыкмет ад мужа сунула мне ў руку брыльянт.

— Вазьміце,— ціха прамовіла яна,— вазьміце і хутчэй ідзіце адсюль.

У абмен на брыльянт я вярнуў ёй вэксаль і, адбіўшы паклон, выйшаў з пакоя. На маю думку, брыльянт каштаваў добрых тысячу дзвесце франкаў. На графскім падворку я ўбачыў цэлы натоўп рознай дворні: лёкаяў, якія чысцілі шчоткамі свае ліўрэйныя фракі ды наводзілі на боты глянец, конюхаў, якія старанна мылі раскошныя экіпажы. Адным словам, я ўбачыў тое, што гоніць да мяне гэтых знатных паноў, тое, што прымушае іх з

прыстойным выглядам красці мільёны і прадаваць радзіму. Каб ходзячы пешкі, не запэчкаць сваіх лакаваных боцікаў, гжэчны пан і той, хто намагаецца быць да яго падобным, гатовы сам з галавой ақуноўца ў бруд. Якраз у гэты момант вароты расчыніліся, і ў двор на кабрыялеце ўляцеў той самы малады франт, які ўлічыў у мяне графінін вэксаль.

— Месьё,— сказаў я, калі ён выскачыў з кабрыялета,— вось дзвесце франкаў, перадайце іх, калі ласка, графіні і скажыце, што заклад, які яна мне дала, я крыху прытрымаю. Словам, на гэтым тыдні ён яшчэ будзе ў яе распараджэнні.

Фронт узяў грошы, і па яго вуснах прабегла ўсмешка, якая казала: «Ага, заплаціла! Ну што ж, выдатна!»

І я прачытаў на яго твары ўсю графініну будучыню. Гэты бялявы прыгажун, халодны, бяздушны гулец, зруйнаецца сам і зруйнае яе разам з мужам і дзецьмі, прагуляўшы іх спадчыну. А потым у іншых салонах учыніць разруху не горшую, чым артылерыйская батарэя ў непрыцельскіх войсках.

Урэшце я накіраваўся на вуліцу Манмартр да мадмуазэль Фані. Падняўшыся па вузкіх пакручастых сходах на шосты паверх, я ўвайшоў у двухпакаёвую кватэру, дзе ўсё дыхала чысцінёй і блішчала, як новенькі дукат. Тут не было ніводнай пылінкі. У першым пакоі мяне сустрэла маладзенькая гаспадыня, апратнутая проста, але з вытанчанасцю парыжанкі. Веллівы выгляд ёй надавалі грацыёзная галоўка, свежы колер твару. Каштанавыя, прыгожа зачасаныя валасы, што ляжалі дзвюма гладкімі паўколцамі, прыхоўвалі скроні, і гэта рабіла асабліва выразнымі яе блакітныя вочы. Сонца, якое трапляла ў пакой праз фіранкі на вокнах, мяккім цяплом ахутвала яе сціплую постаць. Вакол дзяўчыны ляжала шмат копак раскrojенага палатна, і я зразумеў, чым яна зарабляла на жыццё: безумоўна, яна была швачка. Гэтая жанчына здавалася мне феяю адзіноты.

Я падаў ёй вэксаль і прамовіў, што ўжо заходзіў раницай, але не заспеў яе дома.

— Дык жа я пакінула вам грошы ў брамніцы,— здзіўлялася дзяўчына.

Я зрабіў выгляд, што не пачуў яе адказу. І толькі спытаў:

— Вы, як відаць, рана выходзіце з дому.

— Наогул, я вельмі рэдка куды выходжу. Але, ведаеце,

калі ўсю ноч прасядзіш за працай, на золку вельмі хочацца пакупацца.

Я паглядзеў уважлівей і адразу разгадаў яе. Перада мною стаяла дзяўчына, якая, вядома ж, зарабляла на жыццё цяжкай штодзённай працай. Відаць, яна была з сям'і якога-небудзь сумленага фермера: на яе твары яшчэ былі бачныя дробныя вяснушкі, якія звычайна бываюць у вясковых дзяцей. Ад яе веяла дабрывёй, сапраўдным чалавечым цяплом. Я трапіў у атмасферу такой шчырасці, душэўнай чысціні, што мне адразу зрабілася лягчэй дыхаць. Бедная прасцячка! Яна яшчэ ў нешта верыла: над узгалоўем яе сціплага драўлянага ложка вісела распяцце, упрыгожанае дзвюма галінкамі буксу. Я ажно замілаваўся ёю і быў гатовы прапанаваць гэтай дзяўчыне грошай у пазыку, пад дванаццаць працэнтаў, каб дапамагчы ёй наладзіць якую-небудзь прыбытковую справу. Але тут жа стрымаў сябе, падумаўшы, што ў яе, пэўна, ёсць малады стрыечны брат, які прымусіць яе падпісваць вэксалі і абдзярэ гаротніцу як ліпку. З такімі думкамі я і пайшоў ад яе, перасцерагаючы сябе ад вялікадушных парываў: бо мне досыць часта даводзілася назіраць, што калі самому дабрадзею і не зашкодзіць дабрачыннасць, то таго, каму яна аказана, яна можа знішчыць. Як толькі вы сёння ўвайшлі ў мой пакой, я якраз думаў пра Фані Мальво — бось з каго выйшла б добрая жонка, маці сямейства. Варта толькі параўнаць чыстае самотнае жыццё гэтай дзяўчыны з жыццём багатай графіні, што пачала ўжо падпісваць вэксалі і неўзабаве скоціцца на самае дно ўсялякіх заганаў.

Задумаўшыся, ён на хвіліну замоўк, а я ў гэты час разглядаў яго.

— А ну, скажыце, — раптам спытаў ён, — хіба дрэнныя ў мяне забавы? Хіба ж не цікава зазірнуць у самыя патаемныя куточки чалавечай душы? Хіба ж не цікава пранікнуць у чужое жыццё і ўбачыць яго без прыўкрас, як на далоні? Якіх толькі карцін не нагледзішся! Тут і брыдкія раны, і несучешнае гора, тут і пакуты кахання, і беднасць, якую падпільноўваюць воды Сены, і юнацкія асалоды — крывавыя прыступкі, што вядуць да эшафота, і смех адчаю, і пышныя святы.

Сёння ты сведка трагедыі: сумленны працаўнік, бацька вялікай сям'і канчае жыццё самагубствам, бо не можа пракарміць сваіх дзяцей. Заўтра — сведка камедыі: малады

лайдак спрабуе разыграць перад табою сучасны варыянт класічнай сцэны зводу Дыманша яго даўжніком⁹! Вы, канечне, чулі пра хвалёнае красамоўства новаўлечаных добрых пастыраў мінулага стагоддзя? І я, бывала, што траціў нямала часу, слухаючы іх. Яны здолелі ў чымсьці паўздзейнічаць на мае погляды, але — ніколі! — на мае паводзіны, як сказаў нехта. Дык ведайце, што ўсе гэтыя нашы славуць прاپаведнікі, усялякія там Мірабо, Верньё¹⁰ і іншыя — адно толькі заікі, вартыя жалю, у параўнанні з маімі штодзённымі прамоўцамі. Якая-небудзь закаханая маладая паненка, стары гандляр на мяжы банкруцтва, маці, якая імкнецца схаваць блягі ўчынак сына, мастак, пазбаўлены кавалка хлеба, вяльможжа, які трапіў у няміласць, і, можа стацца, з-за адсутнасці грошай страціць вынікі сваіх шматгадовых намаганняў, — усе гэтыя людзі іншы раз уражваюць мяне сілаю свайго слова. Выдатныя акцёры! І ўсе яны даюць спектакль дзеля мяне аднаго! Але ашукаць мяне ім ніколі не ўдасца. Мой позірк, як у пана Бога: я адразу бачу, што ў іх у душы. А хіба можна адмовіць у чымсьці таму, хто мае ў руках мяшок з золатам? У мяне хопіць багацця, каб купіць чалавечае сумленне, каб кіраваць усемагутнымі міністрамі праз іх фаварытаў, пачынаючы з канцылярскіх служкаў і канчаючы іх каханкамі. Ці ж гэта не ўлада? Калі схачу, я змагу валодаць найпрыгажэйшымі жанчынамі, купляць самыя пяшчотныя прыхільнасці. Ці ж гэта не асалода? Хіба ўлада і асалода не ўяўляюць сабою сутнасць нашага новага грамадскага ладу? Такіх, як я, у Парыжы чалавек дзесяць. Мы ўладары вашых лёсаў: ціхенькія, нікому невядомыя. Што такое жыццё, як не машына, якая прыводзіцца ў рух грашмі? Памятайце, што сродкі да дзеяння зліваюцца з яго вынікамі: ніколі не ўдаецца размежаваць душу і цялесныя пачуцці, дух і матэрыю. Золата — вось духоўная сутнасць усяго сучаснага грамадства. Я і мае пабрацімы, звязаныя са мною агульнымі інтарэсамі, у азначаныя дні тыдня сустракаемся ў кавярні «Феміда» каля Новага моста. Там мы гутарым, адкрываем адзін аднаму фінансавыя таямніцы. Ніводнае, самае вялікае багацце не ўвядзе нас у зман, бо мы валодаем сакрэтамі ўсіх знакамітых сям'яў. У нас ёсць пэўная «чорная кніга», куды мы заносім звесткі аб дзяржаўным крэдыце, банках, гандлі. У якасці духоўнікаў біржы мы ўтвараем, так бы мовіць, трыбунал свяшчэннай інквізіцыі, аналізуем самыя, на першы погляд, бяс-

крыўдныя ўчынкі багатых людзей і не памыляемся ніколі. Адзін з нас назірае за судзейскім асяроддзем, другі — за фінансавым, трэці — за вышэйшымі чыноўнікамі, чацвёрты — за камерсантамі. А пад маім нагляддам знаходзіцца залатая моладзь, акцёры і мастакі, свецкія людзі, гульцы — самая цікавая частка парызскага грамадства. І кожны расказвае нам пра таямніцы сваіх суседзяў. Падманутыя пачуцці, закрануты гонар маюць доўгія языкі. Заганы, расчараванне, помста — найлепшыя агенты паліцыі. Як і я, мае пабрацімы ўсім нацешыліся, усім перасыціліся і любяць цяпер толькі ўладу і грошы дзеля самога валодання ўладай і грашмі. Вось тут, — сказаў ён, паводзячы рукой, — у гэтым халодным пакоі з голымі сценамі, самы палкі закаханы, які ў любым іншым месцы выклікаў бы на двубой любога з-за вострага слоўца, моліць мяне, як Бога, пакорліва прыціскаючы рукі да грудзей! Праліваючы слёзы вар'яцкай нянавісці або самоты, моліць мяне і самы пыхлівы гандляр, і самая пыхлівая красуня, і самы ганарлівы вайсковец. Сюды прыходзіць з мальбою і вядомы мастак, і пісьменнік, чыё імя будзе жыць у памяці нашчадкаў. А вось тут, — дадаў ён, прыціскаючы палец да лба, — тут у мяне вагі, на якіх узважваюцца спадчыны і карыслівыя інтарэсы ўсяго Парыжа. Ну, як вам цяпер здаецца, — сказаў ён, павярнуўшыся да мяне бледным сваім тварам, быццам вылітым з серабра, ці не хаваюцца гарачыя пачуцці за гэтай халоднай, застылай маскай, якая так часта здзіўляе вас сваёй нерухомасцю?

Я вярнуўся ў пакой зусім ачмурэлы. Гэты высахлы дзядок неяк раптоўна вырас у маіх вачах, зрабіўшыся фантастычнай фігурай, увасабленнем улады золата. Жыццё і людзі выклікалі ў мяне ў гэту хвіліну жах. «Няўжо ўсё ў свеце залежыць ад грошай», — думаў я сабе. Потым доўга не мог заснуць. Усё мроіліся навокал горы золата. Дый прыгажуня графіня не выходзіла з галавы. Павінен прызнацца шчыра: на мой сорам, яна спачатку зацьміла сабою вобраз Фані Мальво, чыстай прастадушнай істоты, якой наканавана вечна працаваць і заставацца невядомай. Але раніцай, у туманных мроях абуджэння, мілае дзявочае аблічча адразу ўзнікла ў маёй памяці з усёй прывабнасцю, і я ўжо думаў толькі пра яе.

— Ці не жадаеце выпіць шклянку вады з цукрам? — перапыніўшы Дэрвіля, спытала графіня Гранльё.

— З прыемнасцю, — адказаў ён.

— Ведаеце, — пазваніўшы званочкам, заўважыла гра-

фіня,— я крыху не разумею, якое дачыненне ўся гэтая гісторыя мае да нас?

— Сарданапал!¹¹ — усклікнуў Дэрвіль, ужыўшы сваё ўлюбёнае слоўца.— Зараз я зганю сон з вачэй мадмуазэль Камілы! Няхай ведае што яе шчасце яшчэ зусім нядаўна залежала ад татачкі Габсэка. Але з тае прычыны, што некалькі дзён таму стары памёр, дажыўшы да васьмі-дзесяці дзевяці гадоў, спадар дэ Рэсто неўзабаве атрымае ў спадчыну вялікае багацце. Я зараз растлумачу, як і чаму. Што да Фані Мальво, дык вы яе добра ведаеце. Яна стала маёю жонкай.

— Бедны хлопец,— бясхітрасна прамовіла графіня,— і ён прызнаецца ў гэтым перад сведкамі.

— А хоць бы і перад усім светам! — усхвалявана адказаў страпчы.

— Піце, піце салодкую ваду, мой бедны Дэрвіль. Вы нічога не дасягнеце ў жыцці, затое будзеце самым лепшым і самым шчаслівым сярод людзей.

— Такім чынам, вы былі на Гэльдэрскай вуліцы,— падымаючы заспаную галаву,— азваўся дзядзька Камілы.— І што вы там рабілі?

— Праз колькі дзён пасля маёй размовы са старым галандцам,— прадоўжыў Дэрвіль.— я абараніў дысертацыю, атрымаў ступень ліцэнцыята права і быў неўзабаве залічаны ў калегію страпчых. Давер старога скнары Габсэка да мяне рос на вачах. Ён пачаў звяртацца па бясplatныя парады ў сваіх розных рызыкаўных справах, якія самы дасведчаны практык, сабраўшы дакладныя звесткі, палічыў бы безнадзейнымі. Чалавек, на якога ніхто не меў уплыву, выслухоўваў мае парады з нейкай асабліваю павагаю. І гэтыя парады ішлі яму на карысць. Адпрацаваўшы тры гады ў канторы звычайным страпчым, я атрымаў там пасаду старэйшага службоўца і пераехаў з вуліцы дэ Грэ да майго шэфы, які, акрамя стала і кватэры, прызначыў мне зарплату: сто пяцьдзесят франкаў у месяц. Гэта быў для мяне самы шчаслівы дзень! Калі я зайшоў да старога ліхвяра, каб з ім развітацца, ён не выказаў ніякіх пачуццяў, нават не сказаў, магу я ці не надалей заходзіць да яго ў госці; ён толькі акінуў мяне сваім позіркам, па якім можна было меркаваць, што гэты чалавек валодае дарам прадбачання. Але ў канцы таго ж тыдня стары сам наведаў мяне. Ён прынёс вельмі складаную справу, звязаную з адчужэннем зямельнага ўчастка. Так ён працягваў карыстацца маімі парадамі

бесплатна, хоць рабіў выгляд, што плаціў за іх.

У канцы 1819 года мой начальнік, марнатравец і вялікі аматар павесяліцца, заграз у даўгах і быў вымушаны прадаць кантору. Хоць у тых часы патэнт страпчага не каштаваў гэтак дорага як цяпер, аднак жа ён запрасіў за сваю ўстанову неверагодную суму — ажно сто пяцьдзсят тысяч франкаў. Актыўны і адукаваны чалавек мог бы сумленна жыць на даходы з гэтай сумы і за годаў дзесяць расплаціўся б за даўгі. Я ж, сёмы ў сям'і невялікага буржуа з Наёна, не меў такіх сродкаў і ў капіталістычных колах ведаў толькі татачку Габсэка. Аднак пыхлівае жаданне набыць самастойнасць, а таксама нейкі прабліск надзеі прымусілі мяне ўсё-такі пайсці наведаць старога ліхвяра.

І вось аднаго разу надвяхоркам я павольна ішоў у бок вуліцы дэ Грэ. Сэрца маё моцна білася ад хвалявання, калі я пастукаў у змрочныя дзверы. Я адразу ўспомніў усё, што казаў мне стары скнара ў той час, калі я быў далёкі ад разумення трывог, што ахоплівалі кожнага на парозе гэтага дома. Я ішоў прасіць, як і ўсе іншыя. І тады я сказаў сабе: «Не бойся! Сумленны чалавек павінен усюды захоўваць свой гонар. Няма чаго прыніжацца з-за грошай! Буду такім жа практычным, як і ён.»

Пасля майго пераезду, каб не мець суседзяў, татачка Габсэк заняў і маю кватэру. Акрамя таго ён зрабіў у дзвярах невялічкае акенца з кратамі і адчыніў іх толькі пасля таго, як пазнаў мяне ў твар.

— Што,— прамовіў ён сваім тоненькім галаском,— ваш начальнік прадае сваю кантору?

— Адкуль вы ведаеце? — здзівіўся я.— Пра гэта ён гаварыў толькі са мною.

Вусны старога склаліся ў куточках рота, быццам фіранкі на вокнах, аднак гэта нешта падобнае да ўсмешкі суправаджалася халодным абыякавым позіткам.

— Якраз дзякуючы гэтаму я і маю гонар бачыць вас у мяне,— вытрымаўшы паўзу, пад час якой я адчуваў сябе ніякавата, суха дадаў ён.

— Выслухайце мяне ўважліва, спадар Габсэк,— вымавіў я як мага спакайнейшым тонам, хоць мяне моцна бянтэжыў блакітны бляск яго праніклівых вачэй.

Ён жэстам дазволіў мне гаварыць.

— Я ведаю, што вас расхваляваць цяжка, таму не буду марна губляць час, каб намаляваць вам становішча беднага службоўца, які спадзяецца толькі на вас, бо не

мае на свеце нікога бліжэйшага. Але пакінем гаварыць пра блізкасць. Sprawy ёсць справы, а не слязлівыя раманы для ўражлівых жанчын. Ну дык вось.

Майму начальніку кантора прыносіла па дваццаць тысяч франкаў штогод. Спадзяюся, што ў маіх руках яна будзе прыносіць па сорок тысяч франкаў. Ён прадае яе за сто пяцьдзсят тысяч. Я адчуваю,— я пастукаў пальцам па сваім ілбе,— што ў мяне тут сёе-тое ёсць і калі вы дасце мне такую ссуду, я выплачу вам яе за дзесяць гадоў.

— Вось гэта размова,— прамовіў татачка Габсэк, працягваючы мне сваю руку.— Колькі вяду справы, яшчэ ніводзін мне так ясна не выказаў мэту свайго прыходу. А якія ў вас гарантыі?

І змераўшы мяне позіркам з ног да галавы, адказаў сам сабе: «Ніякіх».

— Колькі вам год, малады чалавек?

— Праз дзесяць дзён споўніцца дваццаць пяць. Інакш я не меў бы права заключаць пагадненні.

— Сапраўды.

— Ну дык як, спадар Габсэк?

— Магчыма,— стрымана адказаў стары.

— Тады мусім спяшацца, а то могуць даць больш.

— Вось што. Прынясіце мне заўтра раницай ваш выпіс з метрычнай кнігі, а я за ноч усё абдумаю.

Раницай ў восем гадзін я ўжо стаяў перад Габсэкам. Ён павольна ўзяў у рукі афіцыйную паперу, начапіў на нос акуляры, кашлянуў, плюнуў, яшчэ больш захінуўся ў сваю чорную накідку і пачаў уважліва чытаць выпіс з метрычнай кнігі, выдадзены мэр'яй. Пасля пакруціў яго ў руках, зірнуў на мяне, зноў кашлянуў, паёрзаў на сваім услоне і нарэшце вымавіў:

— Што ж, паспрабуем заняцца гэтай справай.

Мяне пачало калаціць.

— Бяру я за крэдыт па-рознаму. Самае меншае — пяцьдзсят праэнтаў, а бывае, што сто, дзвесце і нават пяцьсот.

Пры гэтых яго словах я спалатнеў.

— З вас жа я па знаёмству вазьму толькі дванаццаць з паловай праэнтаў,— тут, павагаўшыся, ён дадаў: — Не, з вас я вазьму па трынаццаць праэнтаў гадавых. Падыдзе?

— Падыдзе,— адказаў я.

— Але калі гэта здаецца вам зашмат, абараняйцеся,

Гроцый¹² (Ён, здаралася, жартам называў мяне Гроцыем). Я прашу з вас трынаццаць працэнтаў. Такая ўжо ў мяне прафесія. Падумаіце, ці зможаце вы заплаціць. Я не люблю людзей, якія прымаюць любыя ўмовы. Не задорага?

— Не,— адказаў я,— расплачуся, толькі давядзецца папрацаваць.

— А можа,— прамовіў ён, кінуўшы на мяне свой іранічны позірк,— заплацяць вашы кліенты?

— Не, ліха яго бяры,— закрычаў я,— дам адсекчы сабе руку, але не стану рабаўніком! Усё сам выплачу!

— Тады да пабачэння,— сказаў мне татачка Габсэк.

— Аднак ганарары я буду браць згодна з тарыфам,— дадаў я.

— На некаторыя справы не існуе тарыфаў, як напрыклад, на атрыманне адтэрміноўкі плацяжоў, на палюбоўныя пагадненні. Тут можна браць па дзве, па тры тысячы франкаў, а то і па шэсць тысяч, у залежнасці ад важнасці справы, ды яшчэ за перамовы, за раз'езды, за складанне актаў, усялякіх выпісаў і за гаварыльную ў судзе. Трэба толькі знаходзіць такія справы. Я буду рэкамендаваць вас як дасведчанага, талковага страпчага, накірую да вас кліентаў, а яны пацягнуць да вас гэтулькі судовых спазыскаў, што ваша адвакацкая хеўра парвецца ад зайздрасці. Мае калегі Вербруст, Пальма, Жыганэ даручаць вам вясці справы аб адчужэнні зямельных надзелаў, а ў іх такіх спраў процьма. Такім чынам, у вас будзе дзве кліентуры: адна застанецца ў спадчыну ад вашага начальніка, а другую дам вам я. Здаецца мне, трэба ўзяць з вас пятнаццаць працэнтаў гадавых, бо вы ўсё-такі атрымліваеце ад мяне паўтараста тысяч.

— Згода, але не больш гэтага,— цвёрда сказаў я, жадаючы падкрэсліць, што гэта край, і далей я не пайду.

Татачка Габсэк памякчэў, бо, відаць, быў задаволены мною.

— За кантору я сам заплачу,— сказаў ён.— Пастараюся дамагачыся большай скідкі з кошту канторы і з сумы залогу.

— Як пажадаеце, усё ў вашых руках.

— А вы пасля гэтага падрыхтуеце для мяне пятнаццаць вэксаліяў, кожны па дзесяць тысяч франкаў.

— Толькі трэба зарэгістраваць гэту двайную ўгоду і...

— Не! — перапыняючы мяне, злосна прамовіў Габсэк.— Чаму я павінен давяраць вам больш, чым вы мне.

Мне нічога не заставалася, як прамаячыць.

— Акрамя працэнтаў,— дадаў ён ужо спакойнейшым тонам,— вы будзеце, пакуль я жывы, бясплатна весці мае справы. Згода?

— Згода. Толькі ніякіх выдаткаў за кошт маіх сродкаў.

— Слушна.— І тут жа дадаў з неўласцівым яго твару выразам пяшчоты: — А вы дазволіце мне наведваць вас?

— Заўсёды буду рады вас бачыць.

— Толькі ведаеце, раніцай гэта і вам, і мне нязручна: у вас свае справы, у мяне свае.

— Заходзьце вечарамі.

— Не-не-не,— хуценька запярэчыў ён.— Вам жа трэба бываць на людзях, сустракацца з кліентамі. А я таксама маю сяброў, з якімі праводжу вечары ў кавярні.

«Нішто сабе — у яго сябры?»,— падумаў я.— Што ж, тады давайце сустракацца за абедам.

— Вось і дамовіліся,— узрадаваўся Габсэк.— А пятай гадзіне пасля наведвання біржы. Я буду прыходзіць да вас два разы на тыдзень: у сераду і ў суботу. Мы будзем па-сяброўску гутарыць пра справы. Ай-яй-яй! Калі-нікалі я бываю ў добрым настроі. Вы пачастуеце мяне крыльцам кураптки і келіхам шампанскага, і мы так слаўна пагамонім! Я ведаю гэтулькі цікавых павучальных гісторый пра мужчын і асабліва пра жанчын.

— Добра. Курапатка і шампанскае за мною.

— Толькі глядзіце, дужа не раскашуйце, а то пазбавіцеся майго даверу. Не наймайце шмат прыслугі. Вазьміце сабе адну старую пакаёўку. Я буду наведваць вас і цікавіцца вашым здароўем. Я ж уклаў у вас, э-хе-хе, цэлы капітал! Мне трэба ведаць, як ідуць вашы справы. Ну, годзе! Чакаю вас вечарам разам з вашым начальнікам.

— Даруйце мне маю нясціплую цікаўнасць, але я хацеў бы спытацца,— сказаў я, калі мы ўжо былі каля парога,— навошта вам спатрэбіўся ў гэтай справе мой выпіс з метрычнай кнігі?

Жан-Эстэр ван Габсэк паціснуў плячыма і, хітра ўсміхаючыся, адказаў:

— Эх, моладзь, моладзь! Запомніце назаўсёды, спадар адвакат, каб калі-небудзь не даць абвесці сябе вакол пальца: калі чалавеку менш за трыццаць, то яго сумленнасць і здольнасці яшчэ могуць нейкім чынам быць гарантыяй забеспячэння ссуды. А пасля трыццаці ўжо ні на кога нельга разлічваць.

І стары зачыніў за мною дзверы.

Праз тры месяцы пасля гэтай размовы я ўжо быў

страпчым, і неўзабаве мне пашчасціла, мадам, выйграць справу аб вяртанні вам вашай нерухомай маёмасці. Дзякуючы гэтаму, я зрабіўся вядомым. Хоць мне даводзілася выплачваць Габсэку велізарныя працэнты, праз п'яз гadoў я разлічыўся з ім цалкам. Я ажаніўся з Фані Мальво, якую пакахаў усёй душою. Падабенства нашых лёсаў, працоўнае жыццё, сумесныя поспехі яшчэ больш умацавалі нашы ўзаемныя пачуцці. Пасля смерці яе дзядзькі, багатага фермера, яна атрымала ў спадчыну семдзсят тысяч франкаў, што дазволіла нам расплаціцца з Габсэкам. З тае пары маё жыццё ператварылася ў бесперапыннае шчасце і дабрабыт. Больш не буду гаварыць пра сябе, бо шчаслівы чалавек — тэма нецікавая.

Вернемся зноў да нашых герояў.

Праз год пасля таго, як я набыў кантору, мяне запрасіў аднойчы на вечарыну адзін з маіх знаёмцаў. Ён прайграў спрэчку маладому франту, вядомаму свецкаму льву, слава пра якога тады грывела па ўсіх салонах. Я маю на ўвазе спадара дэ Трая.

— Слава пра яго грывіць яшчэ і сёння, — перапыніў страпчага граф дэ Борн. — Ніхто так шыкоўна не апранаецца і ніхто так, як ён, не ўмее кіраваць коньмі, запрэжанымі цугам. А як Максім гуляе ў карты, як ён есць і як п'е! Гэта трэба бачыць. Ён ведае толк у жарабках, у капелюшах, разбіраецца ў жывалісе. Усе жанчыны вар'яцеюць ад яго. Ён прагульвае па сто тысяч у год, хоць я не чуў, каб у яго было хоць невялікае памесце ці нейкая рэнта. Гэта той тып вандроўнага рыцара, які блукае па салонах, па будуарах, бульварах, быццам тая амфібія, бо невядома, якога ён полу, мужчынскага ці жаночага. Карацей кажучы, граф Максім дэ Трай — істота вельмі дзіўная, вартая на ўсё і ні на што не вартая, можа выклікаць і страх, і пагарду, здольная быць дабрачыннай і злачыннай, высакароднай і подлай, заплямленай хутчэй брудам, чым крывёю. Турботы яе хвалюць больш, чым згрызоты сумлення, пачуцці займаюць болей, чым думкі. Гэта чалавек знешне палкі, а ўсярэдзіне халодны, як лёд. Ён уяўляе сабою бліскучае зв'язно сувязі паміж катаржнікамі і людзьмі вышэйшага свету. Інакш кажучы, Максім дэ Трай належыць да таго высокаінтэлектуальнага класу, з якога часам выходзяць Мірабо, Піты, Рышэлье, але болей за ўсё — графы дэ Хорны, Фук'е-Тэнвілі і Каньяры¹³.

— Дык вось, — гаварыў далей Дэрвіль, выслухаўшы

да канца брата вікантэсы,— я шмат чуў пра гэтага чалавека ад няшчаснага старога Гарыю, аднаго з маіх кліентаў, і таму пазбягаў з ім сустракацца. Аднак мой знаёмы так настойліва запрашаў мяне на гэтую вечарыну, што я не змог адмовіцца, каб не выглядаць пыхліўцам.

Вам цяжка ўявіць, мадам, што такое хлапечая вечарынка. Гэта неверагодная пышнасьць і вытанчанасьць, раскоша скнары, які дзеля таго, каб адзін раз пусціць пыл у вочы, гатовы змарнаваць вялікія грошы. Калі заходзіш, цябе спачатку ўражае парадак на стале, які шчыльна абстаўлены бліскучым срэбрам, звонкім крышталём, засланы бялюткім абрусам. Тут квітнее жыццё. Маладыя людзі паводзяць сябе ветліва, шчыра ўсміхаюцца адно аднаму, размаўляюць паўшэптам і нагадваюць маладажонаў, вакол якіх ззяе німб некранутай чысьціні.

А гадзіны праз дзве вы скажаце, што ўсё тут нагадвае поле бітвы: усюды відны кавалкі бітага шкла, змятыя сурвэткі, рэшткі недаедзеных страў, на якія цяпер брыдка глядзець. Стаіць гоман, ліецца нястрыманы смех, перасыпаны вострымі эпіграфамі і непрыстойнасцямі. Вакол вас адны барвовыя твары, пустыя бліскучыя вочы. У гэтым няспынным гармідары нехта б'е бутэлькі, нехта зацягвае суразмоўніцу на двубой. Тут абдымаюцца, там б'юцца. У паветры вісць нясцерпны чад, у якім зямшаліся сотні пахаў, у суцэльны рык зліліся сто галасоў. Ніхто не ведае, што ён есць, што гаворыць. Адзін змрочна маўчыць, іншы безупынку балбоча, а нехта, як зvon, паўтарае адно і тое слова. Нейкі жартаўнік спрабуе дырыжыраваць гэтым садомам, а нейкі разумнік прапануе арганізаваць оргію. Калі б сюды трапіў цявразы чалавек, ён палічыў бы ўсё гэта за вакханалію.

І вось сярод гэтага гармідару граф дэ Трай паспрабаваў дамагчыся маёй прыхільнасці. Паколькі я быў яшчэ пры памяці, то трымаўся з асцярогай. Ён жа хоць і меў выгляд моцна п'янага чалавека, увесь час думаў пра свае справы. Не ведаю, як гэта здарылася, але калі я пакідаў салон Грынёна а дзевятай гадзіне ўвечары, граф зачараваў мяне цалкам, і я паабяцаў пазнаёміць яго з татачкам Габсэкам. Ён здолеў выцягнуць гэта з мяне, спекулюючы такімі словамі, як «гонар», «дабрачыннасць», «графіня», «сумленная жанчына», «няшчасце» і гэтак далей.

Прачнуўшыся назаўтра і спрабуючы ўспомніць тое, што адбылося напярэдадні, я мусіў зрабіць вялікія намаганні. Урэшце мне здалося, што дачка аднаго з маіх

кліентаў магла згубіць сваю рэпутацыю, а таксама павагу і каханне свайго мужа, калі да дванаццаці гадзін дня не здабудзе пяцьдзесят тысяч франкаў. Тут яшчэ былі і запазычанні па гульні ў карты, і неаплочаны рамізнік, і яшчэ нейкія выдаткі. Мой абаяльны сабутэльнік пераконваў мяне, што гэта досыць багатая дама і што за некалькі год яна зможа вярнуць страты, нанесеныя яе дастатку. І толькі тут я зразумеў, чаму мой сябар гэтак настойліва запрашаў мяне да сябе. На мой сорам, я нават не мог уявіць сабе, наколькі сам Габсэк быў зацікаўлены, каб памірыцца з гэтым фарсуном. Карацей, не паспеў я ўстаць з ложка, як мне паведамілі, што з'явіўся спадар дэ Трай.

— Граф,— сказаў я, калі мы абмяняліся традыцыйнымі кампліментарамі,— я не разумею, чаму вам так хочацца, каб менавіта я адвёў вас да Габсэка. Ён жа самы ветлівы і самы бяскрыўдны з усіх ліхвяроў і заўсёды пазычыць вам грошай, калі мае іх — дакладней, калі вы дасце яму дастатковыя гарантыі.

— Спадар Дэрвіль,— адказаў дэ Трай,— я і не думаў прымушаць вас выконваць абяцанне, якое вы мне далі ўчора.

— Сарданапал! — сказаў я сам сабе,— няўжо я дазволю гэтаму чалавеку думаць, што не магу стрымаць сваё слова?

— Учора я меў гонар растлумачыць вам, што вельмі недарэчна пасварыўся з татачкам Габсэкам,— працягваў дэ Трай.— Я добра ведаю, што ва ўсім Парыжы няма лепшага за яго фінансіста, які б у канцы месяца, пакуль не падведзены вынікі, змог вам даць адразу сотню тысяч. Таму я і папрасіў вас, каб вы памірылі мяне з ім. Але не будзем больш гаварыць пра гэта.

І змераўшы мяне ветліва-абразлівым позірам, ён пайшоў да выхаду.

— Я еду з вамі да Габсэка,— не вытрымаў я.

Калі мы прыехалі на вуліцу дэ Грэ, мой фарсісты спадарожнік пачаў азіраць усё наўкола з такой дзіўнай, напружанай увагай, што я быў моцна гэтым уражаны. Ён то палатнеў, то чырванеў, то раптам твар яго набываў колер нейкай мерцвянай жаўцізны, а калі ён убачыў, што пад'езд Габсэка, на яго лбе праступілі дробныя кропелькі халоднага поту. Не паспелі мы саскочыць з кабрыялета, як з-за рога на вуліцу дэ Грэ выехаў фіякр. Мой сусед адразу ж, быццам каршун, угледзеў у кутку карэты жаночае аблічча, і яго твар асвятліўся звярынай радасцю.

Ён паклікаў хлопчыка, які быў побач, і папрасіў таго патрымаць каня. Па сцёртых прыступках мы падняліся ў кватэру старога ліхвяра.

— Спадар Габсэк,— прамовіў я,— гэта адзін з маіх самых блізкіх сяброў,— і дадаў на вуха,— ...ад якога, я не ведаю, як ратавацца. Спадзяюся на вашу прыхільнасць да яго, вядома, за звычайныя працэнты і калі вам гэта будзе выгодна.

Граф дэ Трай нізка пакланіўся Габсэку, сеў і падрыхтаваўся слухаць таго, прыняўшы паставу каранаванай асобы, што магла б зачараваць каго заўгодна, але толькі не Габсэка, які сядзеў нерухома каля каміна і нават не зварухнуўся. Ён у гэтую хвілю нагадваў вядомую статую Вальтэра перад уваходам у Французскі Тэатр, асветленую вячэрнімі агнямі. На знак прывітання ён толькі прыўзняў свой панашаны картуз, які ў яго заўсёды быў на галаве, і жоўтая макаўка голага чэрапа, быццам са старога мармуру, мільгануўшы, яшчэ больш узмацніла гэта падабенства.

— Groшы я маю толькі для маіх заўсёдных кліентаў,— прамовіў стары.

— Дык, значыць, вы моцна пакрыўдзіліся на мяне за тое, што я пайшоў банкрутаваць да іншых? — усміхнуўшыся, сказаў граф.

— Банкрутаваць? — з іроніяй перапытаў яго Габсэк.

— Вы хочаце сказаць, што той, у каго нічога няма, не можа збанкрутаваць? Тады паспрабуйце знайсці ў Парыжы хоць аднаго з такім самым значным капіталам, як у мяне! — усклікнуў гэты фарсун і, ускочыўшы з месца, крутануўся на абцасах. Але гэта несур'ёзная выхадка ані не ўразіла Габсэка.— Хіба я не самы блізкі сябра Ранкероляў, дэ Марсэ, Франчэсіні, абодвух Вандэнэсаў, Аюда-Пінта,— урэшце, усіх маладых людзей з Парыжскай эліты? Я — нязменны партнёр па гульні ў карты аднаго прынца і вядомага вам пасланніка. Я маю прыбыткі ў Лондане, у Карлсбадзе, у Бадэне, у Баце. Хіба гэта няпраўда?

— Праўда.

— Д'ябал! Вы абыходзіцеся са мною, нібы з губкаю: чакаеце, пакуль я набрыняю золатам у свецкім коле, а потым возьмеце ды выціснеце яе. Толькі памятайце, што вы — таксама губка, і смерць некалі выцісне вас.

— Магчыма.

— Што было б з вамі, каб на свеце не было такіх,

як я? Мы з вамі непадзельныя, быццам душа і цела.

— Сапраўды.

— Дык давайце ж падамо адзін аднаму рукі, мой добры татачка Габсэк, бо ж вы згодны з тым, што я сказаў.

— Ведаеце, чаму вы прыйшлі да мяне? — холадна вымавіў стары ліхвар.— Бо Жырар, Пальма, Вэрбруст і Жыганэ сытыя па горла вашымі вэксалямі і гатовы збыць іх хоць каму, страціўшы нават пяцьдзсят працэнтаў. Але, як здаецца, яны выклалі вам палову намінала, гэтак вашы вэксалі не вартыя цяпер і дваццаці пяці працэнтаў. Не, дзякую вам! Хіба ж магу я,— працягваў Габсэк,— пазычыць хоць адзін шэлег чалавеку, які вінаваты мне трыццаць тысяч франкаў, а за душою не мае ні сантыма? Не даўней, як пазаўчора, вы прайгралі ў карты на балі ў барона Нусігема дзесяць тысяч франкаў.

— Шаноўны пане,— прамовіў граф, гледзячы старому ў вочы з выключнай нахабнасцю,— як ідуць мае справы, хай вас не цікавіць. Галоўнае, каб я заплаціў у тэрмін.

— Гэта праўда.

— Мае вэксалі будуць заўсёды аплачаныя.

— Магчыма.

— Такім чынам, цяпер для вас галоўнае пытанне: змагу я ці не даць вам дастатковы заклад пад ссуду на тую суму, якую я хацеў бы пазычыць у вас?

— Слушна.

З вуліцы данёсся грукат карэты, што пад'язджала к дому.

— Зараз я вам нешта прынясу, і, мне думаецца, вы будзеце цалкам задаволены,— сказаў паспешліва дэ Трай і выбег з пакоя.

— О сыне мой! — усклікнуў Габсэк, ускокваючы з месца і працягваючы мне рукі, як толькі граф знік за дзвярыма.— Калі заклад у яго каштоўны, ты выратаваў мне жыццё! Я ледзь не памёр. Вэрбруст і Жыганэ ўздумалі пажартаваць з мяне. Але дзякуючы табе, я сёння сам з іх пасмяюся.

Такім я яго яшчэ не бачыў. У радасці старога было нешта жудаснае, і хоць гэта радасць была кароткаю, яна запомнілася мне назаўсёды.

— Калі ласка, заставайцеся тут,— дадаў ён.— Хоць я ўзброены і ўпэўнены ў сабе, бо некалі паляваў на тыгра і біўся на палубе карабля пры абардажы не на жыццё,

а на смерць, аднак я ўсё ж такі пабойваюся гэтага франтаватага прайдзісвета.

І стары ліхвар зноў сеў у сваё крэсла да стала. Яго твар зрабіўся бледным і спакойным.

— Дарэчы,— хуценька дадаў ён, павярнуўшыся да мяне.— Зараз вы, несумненна, убачыце тую прыгажуню, пра якую я некалі вам расказваў: я чую, як па калідоры крочаць арыстакратычныя ножкі.

— І сапраўды, праз хвілю ў пакой увайшоў малады фарсун, трымаючы пад руку жанчыну, у якой я адразу ж пазнаў адну з дачок старога Гарыё, тую самую графіню, у спальні якой аднойчы пабыў Габсэк. Яна мяне спачатку не заўважыла, бо я стаяў у ваконнай нішы, а калі яны ўвайшлі, адразу ж адварнуўся тварам да шыбы.

Трапіўшы ў сыры цёмны пакой ліхвяра, жанчына недаверліва паглядзела на свайго кавалера. Яна была такая прыгожая, што мне зрабілася яе шкада, нягледзячы на яе памылкі. Было відаць, што яе сэрца рвецца на кавалкі ад страшэннай трывогі, і высакародныя ганарлівыя рысы не маглі схаваць гэты боль. Малады чалавек зрабіўся для яе злым геніем. Я падзівіўся прадбачлівасці Габсэка, які чатыры гады таму, па першым вэксалі, прадбачыў лёс гэтай пары. «Відаць,— падумаў я,— гэтая пачвара з анельскім тварам кіруе жанчынай, спрытна карыстаючыся ўсімі яе слабасцямі: пустаслоўем, рэўнасцю, прагай да асалоды, прывабнасцю свецкага жыцця.

— Аднак,— усклікнула вікантэса,— дабрачынныя рысы гэтай жанчыны таксама былі яго зброяй. Карыстаючыся яе адданасцю і велікадушшам, якія ўвогуле ўласцівы жаночаму роду, ён злоўжываў яе пяшчотай, каб за гэта дарыць ёй злачынныя радасці.

— Прызнаюся вам,— працягваў Дэрвіль,— не разумеючы знакаў, якія падавала яму спадарыня дэ Гранльё,— мяне не дужа кранаў лёс гэтай няшчаснай істоты. Ён, можа, і быў прывабны ў вачах свету, аднак жудасны ў вачах таго, хто ўмеў чытаць у яе сэрцы. Што мяне ўразіла больш, дык гэта не забойца, малады чалавек з такім чыстым чалом, свежымі вуснамі, мілай усмешкай, белымі, як снег, зубамі. Цяпер яны абое стаялі перад сваім суддзёй, які глядзеў на іх тым жа паглядом, які, напэўна, у шаснаццатым стагоддзі быў у старога манаха-дамініканца, калі той назіраў за катаваннем двух няшчасных маўраў у глухіх сутарэннях найсвяцейшай інквізіцыі.

— Шаноўны пане,— загаварыла графіня дрыготкім

голасам і працягнула Габсэку шкатулку,— ці можна атрымаць за гэтыя дьяменты іх поўны кошт, пакінуўшы за сабою права выкупу?

— Можна, мадам,— уступіў у размову я, выходзячы з аконнай нішы.

Графіня рэзка павярнулася ў мой бок, здрыганулася, пазнаўшы мяне, і я ўбачыў позірк, які на любой мове значыў бы: «Маўчыце!»

— Гэта,— прадоўжыў я,— называецца ў нас, юрыстаў, «умоўным продажам з правам выкупу пасля», і ўяўляе сабою дамоўленасць аб перадачы маёмасці, рухомай ці нерухомай, на вызначаны тэрмін, па заканчэнні якога ўласнасць можа быць верната ўладальніку пасля таго, як ён сплаціць пакупніку абумоўленую суму.

Графіня з палёгкай уздыхнула. Максім дэ Трай нахмурыў бровы, відаць, баяўся, што ліхвар дасць менш, чым каштавалі дьяменты, бо іх кошт быў няўстойлівы.

Нізвання не змяніўшы сваёй нерухомай паставы, Габсэк схпіў лупу і пачаў моўчкі разглядаць прапанаваныя дьяменты. Няхай бы я пражыў на свеце яшчэ сто гадоў, аднак мне ніколі не забыць гэтай карціны. Бледныя шчокі старога ліхвара пачырванелі ад хвалявання, яго патухлыя вочы, у якіх адбіваліся дьяменты, заблішчалі звышнатуральным бляскам. Ён устаў, падышоў да вакна разглядаючы дьяменты, ён падносіў іх да свайго бяззубага рота так блізка, нібыта збіраўся праглынуць. Ён нешта мармытаў сабе пад нос, дастаючы са шкатулкі то браслеты, то завушніцы з падвескамі, то каралі, то дьядэмы, круціў іх у руках, падносіў бліжэй да святла, каб вызначыць чысціню вады, адценні, памеры алмазаў. Ён выцягваў каштоўнасці са шкатулкі, клаў іх назад, потым зноў выцягваў, гуляючы з імі, як дзіця.

— Цудоўныя дьяменты! Да рэвалюцыі яны каштавалі б трыста тысяч франкаў! Чыстай вады! Відавочна, яны з Азіі — з Галконды або з Вісапура! Вам вядома, колькі яны каштуюць? Не, не, толькі Габсэк, адзіны ў Парыжы, можа вызначыць іх кошт. Пад час Імперыі б запрасілі больш за дзвесце тысяч, каб зрабіць на заказ гэткае ўпрыгожанні. І ён з прыкрасцю дадаў: — Але ж цяпер дьяменты губляюць цану, бо Бразілія напоўніла рынкі алмазамі, якія, што праўда, не такой чыстай вады, як індыйскія. Жанчыны носяць іх толькі на прыдворныя балі. Вы там бываеце, мадам?

Габсэк кідаў гэтыя жорсткія словы і з непрыхаванай

радасцю працягваў разглядаць дьяменты, адзін за адным.

— Гэты чысты,— казаў ён,— а вось гэты з плямкай. А вось на гэтым расколінка. Ну, а гэты проста прыгажун!

Увесь яго бледны твар быў асветлены водбліскамі алмазаў і гледзячы на Габсэка, мне чамусьці ўзгадаліся зеленаватыя старыя люстэркі ў правінцыяльных гатэлях, цьмянае шкло якіх зусім не адлюстроўвае светлавых блікаў: чалавеку, які наважыўся паглядзецца ў іх, здаецца, што ён бачыць паміраючага ад апаплексічнага ўдару.

— Ну дык як? — спытаў граф, ляпнуўшы Габсэка па плячы.

Старое дзіця ўздрыгнула, адарвалася ад сваіх бліскучых цацак, паклала іх на пісьмовы стол, села на сваё месца і зноў ператварылася ў ліхвяра, пачцівага, але жорсткага і халоднага як мармуровы слуп.

— Колькі вам трэба?

— Сто тысяч, на тры гады,— адказаў малады граф.

— Што ж, можна,— прамовіў Габсэк, асцярожна выцягваючы з шкатулкі, зробленай з чырвонага дрэва, сваю найвялікшую каштоўнасць — вельмі дакладныя вагі. Ён павольна ўзважыў дьяменты, вызначыў на вагна (адзін Бог ведае, як) вагу аправы. У час гэтай аперацыі яго твар выказваў то вялікую радасць, то моцнае намаганне перасіліць яе.

Графіню апанавала здранцвенне — я добра ўразумеў, чаму. Відаць, яна ўяўляла сабе глыбіню прорвы, у якую падала. Яе мучылі згрызоты сумлення і, здавалася, досыць было аднаго міласэрнага слова, каб выратаваць яе. Я не вытрымаў:

— Скажыце, калі ласка, мадам, гэтыя дьяменты належаць вам? — маё пытанне прагучала выразна.

— Мне, месьё,— адказла яна, акінуўшы мяне ганарлівым позіркам.

— Пішыце акт, вы, балбатун! — загадаў мне Габсэк, саступаючы сваё месца за сталом.

— Мадам, вядома ж, замужам? — задаў я другое пытанне.

Яна хуценька кінула галавою.

— Я не буду складаць акт! — гучна сказаў я.

— Чаму гэта?

— А вось чаму,— і я адвёў старога да вакна, каб напаўголаса растлумачыць яму, што замужня жанчына ва ўсім залежыць ад мужа, таму гэты гешэфт будзе лічыцца незаконным: Габсэку не ўдасца спаслацца на сваё

няведанне, бо ж будзе існаваць акт. А ў акце будуць пералічаны ўсе каштоўнасці з указаннем вагі, кошту і памеру, і ліхвяру давядзецца іх вярнуць.

Габсэк перапыніў мяне кіўком галавы і павярнуўся да абаіх злачынцаў:

— Яго праўда. Усё мяняецца. Восемдзесят тысяч гатоўкаю, і дыяменты застаюцца ў мяне,— прамовіў стары глухім пісклявым голасам.— Пры ўгодах наконт рухомай маёмасці ўласнасць лепшая за любыя акты.

— Аднак...— паспрабаваў нешта сказаць малады чалавек.

— Згаджайцеся або забірайце ўсё назад,— спыніў яго Габсэк і працягнуў графіні яе шкатулку.— Я не хачу рызыкаваць.

— Вам лепш кінуцца ў ногі вашаму мужу,— сказаў я на вуха графіні.

Па маіх вуснах ліхвяр зразумеў тое, што я сказаў, і холадна зірнуў на мяне.

Малалы фарсун спалатнеў. Графіня вагалася.

І тут Максім дэ Трай рашуча наблізіўся да яе. Я пачуў, як ён даволі гучна сказаў ёй на вуха: «Бывай, дарагая Анастазі! Будзь шчаслівая! А я... Заўтра я пазбаўлюся ад усіх турбот.»

— Месьё! — распачна залямантавала маладая жанчына, звяртаючыся да Габсэка,— я прымаю вашы ўмовы.

— Вось і добра,— задаволена прамовіў стары.— З вамі не проста гутарыць, мая даражэнькая.

Ён тут жа падпісаў банкаўскі чэк на пяцьдзесят тысяч і ўручыў яго графіні.

— А цяпер,— сказаў ён з вальтэраўскай усмешкай,— я выдам вам на трыццаць тысяч вэксалюў, якія надзейныя, быццам золата. Граф дэ Трай толькі што сказаў мне, што яго вэксалі будуць аплочаныя,— дадаў Габсэк, падаючы жанчыне вэксалі, падпісаныя маладым франтам. Яны былі апраэтэставаны адным з калегаў Габсэка і, відаць, іх прадалі за бяцэнак.

Бачачы гэтыя вэксалі малады чалавек азваўся глухім рыканнем, у якім няцяжка было разабраць словы «стары мярзотнік!»

Аднак татачка Габсэк, нават не павёўшы брывом, выцягнуў з картоннага карабка два пісталеты і холадна прамовіў:

— За мною першы стрэл, бо я — пакрыўджаны бок.

— Максім! — ціха ўсклікнулла ахопленая дрыжыкамі

графіня,— вы павінны папрасіць у месць прабачэння.

— Месць,— у мяне не было намеру абразіць вас,— прамармытаў граф.

— Я гэта добра ведаю,— спакойным голасам адказаў Габсэк,— у вашы намеры ўваходзіла толькі не плаціць за вэксалі.

Графіня ўскочыла з месца, хуценька развіталася і, відаць, ахопленая жахам, выбегла з пакоя. Граф дэ Трай вымушаны быў пайсці за ёю. Але перад тым, як выйсці, ён прамовіў:

— Калі хоць каму-небудзь стане вядома пра усё гэта, спадары, праліецца мая ці ваша кроў.

— Амін,— кінуў яму ў адказ Габсэк, моцна сціскаючы ў руказ пісталеты.— Каб праліць кроў трэба спачатку мець яе, а ў цябе, мой мілы, замест крыві ў жылах — бруд.

Калі дзверы зачыніліся, і ад пад'езда ад'ехалі два экіпажы, Габсэк усхапіўся з месца і пачаў скакаць, паўтараючы ў такт:

— У мяне ёсць дыяменты! У мяне ёсць дыяменты! Добрая, прыгожая і недарагія! Ай-яй-яй! А Вербруст і Жыганэ думалі мяне падшпіліць. Выйшла ж наадварот: я іх падшпіліў. Сапраўды, я — бацька ў параўнанні з імі. Ну і твары ў іх будуць, калі я вечарам пры даміно раскажу ім сённышнюю гісторыю!

Гэта нястрыманая радасць, гэта злосная сквапнасць дзікуна, які атрымаў у свае рукі некалькі белых каменьчыкаў, так моцна ўразілі мяне, што я на нейкі час страціў мову.

— А-а, ты яшчэ тут, хлопчык,— нарэшце заўважыўшы мяне, прамовіў ён.— Сённа мы папалуднуем разам. І зробім гэта ў цябе: ты ж ведаеш, што я не вяду гаспадаркі, ну а рэстараны з іх прыправамі ды соусамі, з іх неяснымі вінамі могуць атруціць і д'ябла.

Толькі цяпер ён разгледзеў, які выраз мае мой твар, і адразу ж зрабіўся падобным да халоднага стода.

— Вам гэтага не зразумець,— сказаў ён, сядваючы ля каміна, у якім на вуголлях стаяў бляшаны рондаль з малаком.

— Можна паснедаеце са мною,— дадаў ён,— тут павінна хапіць на дваіх.

— Дзякую,— адказаў я,— я заўсёды снедаю апоўдні.

У гэты момант у калідоры пачуліся нечыя паспешлівыя крокі.

Нехта спыніўся перад дзвярыма Габсэка і з лютасцю некалькі разоў пастукаў у іх.

Ліхвар паглядзеў у вакенца, зробленае ў дзвярах, пасля адчыніў самі дзверы. У пакой зайшоў мужчына гадоў трыццаці пяці, які, напэўна, паказаўся яму бяскрыўдным, нягледзячы на тое, з якой раз'юшанасцю апошні пастукаў у дзверы.

Наведнік быў апрануты проста і знешнасць яго нагадвала нябожчыка герцага Рышэльэ. Гэта быў муж графіні, і вы, вядома, сустракалі яго ў свеце. У яго была, прабачце мне гэты выраз, арыстакратычная пастава, уласцівая дзяржаўным мужам, жыхарам вашага прадмесця.

— Месьё,— прамовіў ён, звяртаючыся да Габсэка, які зноў зрабіўся вельмі спакойным,— ці гэта мая жонка толькі што выйшла адсюль?

— Магчыма.

— Вы што ж, месьё, не разумееце мяне?

— Я не маю гонару ведаць вашу жонку,— адказаў ліхвар.— Сёння раніцай у мяне было шмат рознага люду: жанчын, мужчын, дзяўчат, падобных да юнакоў, і юнакоў, падобных да дзяўчат. Мне, ведаеце, цяжка...

— Кінце жарты, месьё! Я маю на ўвазе жанчыну, якая толькі што выйшла ад вас.

— А як я магу ведаць, што гэта — ваша жонка? Я не меў шчасця бачыць вас раней.

— Памыляецеся, спадар Габсэк,— з глыбокай іроніяй вымавіў граф.— Аднойчы раніцай мы ўжо сустракаліся ў спальні маёй жонкі. Вы прыходзілі спаганяць грошы па вэксалі, з якога яна ніякіх грошай не атрымлівала.

— А гэта ўжо не мая справа — выведваць, за якія каштоўнасці ёй была вернута гэта сума,— запярэчыў Габсэк, кінуўшы на графа злосны хітраваты позірк.— Я ўлічыў яе вэксаль пры разліках з адным маім калегам. Дарэчы, шаноўны пане, дазвольце заўважыць,— дадаў Габсэк,— спакойна насыпаючы каву ў посуд з малаком,— мне здаецца, што вы не маеце права павучаць мяне ў маім уласным доме. Апроч таго, я дасягнуў паўналецця яшчэ ў шэсцьдзесят першым годзе мінулага стагоддзя.

— Шаноўны спадар, вы толькі што купілі ў маёй жонкі дыяменты за дужа нізкую цану. Яны не належаць ёй, гэта родавыя каштоўнасці.

— Я не лічу сябе абавязаным пасвячаць вас у таямніцы маіх спраў, аднак, калі графіня, не спытаўшыся ў вас, узяла дыяменты, вы павінны былі пісьмова папярэдзіць

усіх злотнікаў, каб яны іх не куплялі — яна магла прадаць іх па частках.

— Месьё! — усклікнуў граф, — вы не ведаеце маёй жонкі.

— Няўжо?

— Як замужняя жанчына, яна падпарадкоўваецца мужу.

— Магчыма.

— Яна не мела права распараджацца гэтымі дыямен-тамі...

— Слушна.

— Дык як жа тады, месьё?

— А во як! Я ведаю вашу жонку, яна падпарад-коўваецца мужу, — згодзен з вамі; ёй яшчэ й іншым даводзіцца падпарадкоўвацца, — але важных дыяментаў я не ве-да-ю. Калі ваша жонка падпісвае вэксалі, дык, відавочна, яна можа заключаць і камерцыйныя пагадненні, купляць дыяменты ці браць іх на камісію дзеля продажу. Гэта здараецца.

— Бывайце, месьё! — закрычаў граф, палатнеючы ад гневу. — Ёсць суд!

— Слушна.

— Вось гэты месьё, — дадаў граф, паказваючы на мяне, — быў сведкам продажу.

— Магчыма.

Граф пайшоў у бок дзвярэй. Бачачы, што справа робіцца сур'ёзнаю, я вырашыў умяшцацца і замірыць праціўнікаў.

— Граф, — сказаў я, — ваша праўда, але й спадар Габсэк не вінаваты. Вы не можаце падаць на яго ў суд, пакінуўшы ў баку вашу жонку, а гэтым працэсам вы наклічаеце ганьбу не толькі на яе адну. Я страпчы, але пацвярджаю вам, не як афіцыйная асоба, а як сумленны чалавек, што продаж быў зроблены ў маёй прысутнасці. Але я не думаю, што вам удалася скасаваць гэту здзелку як незаконную, ды й нялёгка будзе выявіць, што прададзены менавіта вашы дыяменты. Па справядлівасці праўда ваша, а па закону вы пацярпіце крах. Спадар Габсэк чалавек вельмі сумленны і не будзе адмаўляць таго, што купіў дыяменты дужа выгадна для сябе, але і я, згодна з абавязкам і згодна з сумленнем, сведчу пра гэта. Аднак калі вы пачнеце перасуды, вам наўрад ці пашанцуе. Раю вам пайсці на міравую са спадаром Габсэкам. Бо ён зможа даказаць у судзе сваю дабрасум-

леннасць, а вам давядзецца ўсё роўна выплаціць суму, заплачаную ім. Згадзіцеся лічыць свае дыяменты ў закладзе на сем, на восем месяцаў, нават на год, калі раней гэтага тэрміну вы не зможаце вярнуць грошы, атрыманья графіняй. А можа вы выбераце такі варыянт: выкупіце іх сёння ж, даўшы на тое неабходныя гарантыі?

Увесь гэты час ліхвяр вельмі нервова мачаў хлеб у каву і снедаў, адно пачуўшы словы «пайсці на міравую», кінуў на мяне позірк, у якім я прачытаў: «Малайчына! Спрытна карыстаешся маімі ўрокамі!». Я адказаў яму позіркам, які ён добра зразумеў: «Справа дужа невыгодная, брудная, таму вам трэба як мага хутчэй заключыць узаемнае пагадненне». Габсэк не мог ушарціцца, бо ведаў, што я скажу на судзе ўсю праўду. Граф падзякаваў мне дабразычлівай усмешкай. Пасля доўгіх абмеркаванняў, у якіх, сваёй хітрасцю і сквапнасцю, Габсэк засунуў бы за паяс удзельніка любога дыпламатычнага кангрэсу, я склаў акт, дзе граф прызнаваў, што атрымаў ад Габсэка восемдзсят пяць тысяч франкаў, уключаючы ў гэтую суму і працэнты пры ссудзе, а Габсэк абавязваўся пасля выплаты яму ўсёй сумы пазыкі вярнуць дыяменты графу.

— Якое марнатраўства! — з сумаю у голасе ўсклікнуў граф, падпісваючы акт. — Як перакінуць мост цераз гэтую бездань?

— Месьё, а ў Вас ці шмат дзяцей? — сур'ёзным тонам спытаўся Габсэк.

Пры гэтых яго словах граф скалануўся, быццам стары ліхвяр, як дасведчаны лекар, намацаў балючае месца. Ён не адказаў нічога.

— Так, так, так, — прамармытаў Габсэк, зразумеўшы яго панурае маўчанне. — Я вашу гісторыю ведаю назубок. Гэта ваша жонка — сапраўдны дэман, а вы, відаць, яшчэ моцна кахаеце яе. Разумею! Яна нават мяне прымусіла хвалявацца. Можа, вы хочаце выратаваць сваё багацце, зберагчы яго для аднаго ці для двух сваіх сыноў? Раю вам: кідайцеся ў вір свецкіх асалодаў, гуляйце дзеля выгляду ў карты, марнуйце грошы ды часцей завітвайце да Габсэка. У свецкіх колах мяне будуць клікаць жыдам, эфіопам, ліхвяром, грабежнікам, гаварвыць, што я руйную вас. А мне напляваць! За знявагу крыўдзіцель дорага заплаціць! Ніхто так не страляе з пісталета і не валодае шпагай, як я. Гэта ўсім вядома. І яшчэ раю вам, — знайдзіце надзейнага сябра, калі можаце, і шляхам фіктыўнага пагаднення перадайце яму ўсю вашу маёмасць.

Як гэта ў вас, юрыстаў, называецца? Здаецца, *фідзікоміс*? — спытаў ён, павярнуўшыся да мяне.

Граф быў увесь паглынуты сваімі турботамі і, пакідаючы нас, сказаў Габсэку:

— Заўтра я прынясу вам грошы. Трымайце дыяменты напагатоўе.

— Мне здаецца, што ён дурань, як і ўсе гэтыя вашы прыстойныя людзі, — холадна прамовіў Габсэк, калі граф выйшаў.

— Скажыце лепш — як людзі, ахопленыя пасыяй.

— А за складанне акта няхай вам заплаціць граф, — сказаў Габсэк, калі мы развітваліся.

Праз некалькі дзён пасля гэтай гісторыі, якая прыадчыніла мне страшныя таямніцы сведкай жанчыны, граф завітаў уранні да мяне.

— Месьё, — сказаў ён, — увайшоўшы ў мой кабінет. — Я хачу параіцца з вамі ў вельмі важнай справе. Лічу сваім абавязкам заявіць, што я адчуваю да вас вялікі давер і спадзяюся даказаць гэта. Вашы паводзіны на працэсах мадам дэ Гранльё надзвычай пахвальныя. (Вось бачыце, мадам, — адзначыў страпчы, павярнуўшыся да вікантэсы, — паслугу я вам зрабіў зусім простую, а колькі разоў атрымаў за гэта ўзнагароду...) Я з павагаю схіліў голаў перад графам і адказаў, што я толькі выконваў абавязак сумленнага чалавека.

— Дык вось, месьё, я маю дакладныя звесткі пра таго дзіўнага чалавека, якому вы абавязаны сваім становішчам, — сказаў граф, — і з гэтых маіх звестак вынікае, што ваш Габсэк — філосаф з школы цынікаў. Што вы думаеце наконт яго сумленнасці?

— Граф, — адказаў я, — Габсэк мой дабрадзей... З-за пятнаццаці працэнтаў, — дадаў я, смеючыся. Аднак яго сквапнасць усё ж не дае мне права надта адкрыта гаварыць пра яго з незнаёмым мне чалавекам.

— Гаварыце, месьё. Вашая шчырасць не можа нашкодзіць ні Габсэку, ні вам. Я не думаю, што гэты ліхвар падобны да анёла.

— У таты Габсэка, — сказаў я, — ёсць адно галоўнае правіла, на якім ён будзе свае паводзіны. Ён лічыць, што грошы — гэта тавар, які можна, без згрызот сумлення, прадаваць, дорага ці танна, у залежнасці ад абставін. Ліхвар, які бярэ вялікія працэнты за ссуду, на яго думку, такі ж капіталіст, як і любы іншы ўдзельнік прыбыткавага прадпрыемства ці спекуляцыі. А калі адкінуць яго

фінасавыя прынцыпы і яго разважанне пра чалавечую натуру, якімі ён апраўдвае сваё ліхварства, дык я лічу, што ва ўсім Парыжы няма далікатнейшага і сумленнейшага за яго чалавека. У ім жывуць дзве істоты: скнара і філосаф, нізкае і высокае. Калі я памру, пакінуўшы малых дзяцей, ён будзе іх апякуном. Вось, месьё, якім я ўяўляю сабе Габсэка, грунтуючыся на сваім досведзе. Я нічога не ведаю пра яго мінулае. Магчыма, ён быў карсарам; магчыма, вандраваў па ўсім свеце, гандляваў дыямантамі ці людзьмі, жанчынамі ці дзяржаўнымі сакрэтамі, але я глыбока ўпэўнены, што ніводная чалавечая душа не атрымала такой жорсткай загартоўкі, як ягоная. У той дзень, калі я прынёс яму свайго доўга і расплаціўся цалкам, я з нейкай асцярогай спытаў у яго, чаму ён браў з мяне такія вялікія працэнты і чаму ён, жадаючы дапамагчы мне, свайму сябру, не дазволіў сабе зрабіць гэта зусім бескарысліва. «Сыне мой, я пазбавіў цябе ад удзячнасці, я даў табе права лічыць, што ты мне нічым не абавязаны. Таму мы з табою найлепшыя ў свеце сябры». Гэты адказ, месьё, лепш ад усялякіх слоў дае вам Габсэкаў партрэт.

— Я прыняў рашэнне раз і назаўсёды, — прамовіў граф. — Падрыхтуйце, калі ласка, усе неабходныя акты для перадачы Габсэку правоў на маю маёмасць. І толькі вам, месьё, я магу даверыць складанне сустрэчнай распіскі, у якой ён заявіць, што продаж з'яўляецца фіктыўным і што ён абавязваецца кіраваць маёй маёмасцю, як пажадае, а потым перадасць яе ў рукі майго старэйшага сына, калі той дасягне паўналецця. Але я павінен сказаць вам наступнае: мне боязна хаваць у сябе гэту распіску. Мой сын так прывязаны да маці, што ёй яму я не магу даверыць гэты каштоўны дакумент. Я прашу вас узяць яго да сябе на захаванне. У выпадку маёй смерці Габсэк прызначыць вас спадкаемцам маёй маёмасці. Такім чынам, усе прадугледжана.

Нейкую хвілю граф маўчаў. Выгляд ён меў дужа ўсхваляваны.

— Я тысячу разоў прашу ў вас прабачэння, шаноўны пане, — што патурбаваў вас, — нарэшце загаварыў ён, — але я так пакутую, ды яшчэ і маё здароўе моцна мяне непакоіць. Нядаўнія падзеі з'явіліся для мяне вялікім ударам і трэба было, каб я паклапаціўся і зрабіў сякія-такія рашучыя захады.

— Месьё, — адказаў я, — перш за ўсё дазвольце

падзякаваць вам за давер. Але каб апраўдаць яго, я павінен заўважыць, што гэтымі захадамі вы зусім абяздоліце... вашых малодшых дзяцей, а яны ж таксама носяць ваша прозвішча. Няхай ваша жонка мела грахі перад вамі, аднак жа вы яе некалі кахалі, і яе дзеці маюць права на пэўную забяспечанасць. Вымушаны заявіць вам, што я не згаджуся прыняць на сябе пачэсны абавязак, які вы ўскладваеце на мяне, пакуль іх доля не будзе дакладна вызначана.

Граф скалануўся, на вачах у яго выступілі слёзы і ён сказаў, моцна паціснуўшы мне руку:

— Я яшчэ вас добра не ведаў. Вы зрабілі мне балюча, але і парадавалі мяне. Сапраўды, трэба ў першым жа пункце сустрэчнай распіскі вызначыць, якая доля належыць гэтым дзецям.

Я праводзіў яго да дзвярэй маёй канторы і мне здалося, што яго твар пасвятлеў ад задаволенасці гэтым справядлівым учынкам.

— Вось, Каміла, як маладыя жанчыны коцяцца ў бездань. Бывае досыць аднаго танцу на балі, раманса, спетага пры фартэп'яна, выезду за горад, каб іх напаткала непараўнае няшчасце. Да яго імкнуцца самі, прыслухоўваючыся да голасу самаўпэўненага пустахвальства, ганарлівасці, паверыўшы ўсмешцы, паддаючыся легкадумнасці маладога ўзросту. А як толькі жанчына прыродзе вядомую мяжу, яна адразу ж трапляе ў рукі трох фурый, імя якім ганьба, раскаянне, беднасць, і тады...

— Мая бедная Каміла ўжо дрэмле,— прамовіла вікантэса, перапыняючы страпчага.— Ідзі, дачушка, спаць. Няма чаго пужаць цябе гэтымі агіднымі карцінамі, твая душа й так будзе чыстай і дабрадзейнай.

Каміла дэ Гранльё зразумела маці і вышла.

— Вы надта далёка зайшлі, дарагі Дэрвіль,— сказала вікантэса,— страпчы ўсё-такі не маці і не пробашч.

— Але ж у газетах і не такое пішуць...

— Бедны Дэрвіль! — перапыніла яго вікантэса.— Я вас не пазнаю. Няўжо вы думаеце, што мая дачка чытае газеты? Пасля хвілі маўчання яна дадала: — Працягвайце вашу гісторыю.

— Дык вось. Прайшло тры месяцы пасля пацвярджэння купчай на маёмасць графа, якая перайшла да Габсэка...

— Цяпер можаце называць імя графа — дэ Рэсто, бо маёй дачкі тут няма,— сказала вікантэса.

— Хай будзе так,— згадзіўся страпчы.— Прайшло

шмат часу пасля гэтых падзей, але я ўсё ніяк не атрымліваў таго важнага дакумента, які павінен быў захоўвацца ў мяне. У Парыжы страпчых так захапляе плынь штодзённых спраў, што ім няма калі аддаваць шмат часу кожнаму свайму кліенту, з пэўнымі выключэннямі. І вось аднаго разу, у час абеду, на які я запрасіў да сябе Габсэка, калі мы падняліся, я спытаў, а што яму вядома пра спадара дэ Рэсто, чаму пра яго няма больш ніякіх чутак.

— На тое ёсць важкія прычыны, — адказаў Габсэк. — Бо ён у перадсмяротным стане. Граф з тых людзей, у якіх вельмі тонкая душа, і яны не могуць супраціўляцца бядзе: яна іх забівае. Жыццё — гэта складанае, цяжкае рамяство, і трэба прыкласці намаганні, каб яго засвоіць. Калі чалавек спазнае жыццё, церпячы ўсе ягоныя пакуты, фібры яго душы загартоўваюцца і набываюць сваё саблівую гнуткасць, і гэта дазваляе ім кіраваць сваёй чулівасцю. Нервы тады робяцца не горш за сталёныя спрунжыны — гнуцца, але не ломяцца. А калі яшчэ і страваванне добрае, дык пры такой падрыхтоўцы чалавек будзе жыць доўга, як ліванскі кедр, дарэчы, цудоўнае дрэва.

— Няўжо граф памрэ? — голасна спытаў я.

— Магчыма, — сказаў Габсэк. — Пасля яго смерці ў вас з'явіцца прыбытковая справа.

Я паглядзеў на майго госця і спытаў, каб выявіць яго намеры:

— Раствумацце мне, калі ласка, чаму вы выказалі спагаду толькі да мяне і да графа?

— Бо толькі вы з ім даверыліся мне без хітрыкаў, — адказаў ён мне.

Хоць гэты адказ і дазваляў мне думаць, што Габсэк не будзе злоўжываць сваім становішчам, калі нават знікне сустрэчная распіска, аднак я ўсё ж наважыўся наведваць графа. Я сказаў, што мяне чакаюць справы і мы выйшлі з дому разам з Габсэкам. На Гельдэрскую вуліцу я прыехаў вельмі хутка. Мяне правялі ў гасцёўню, дзе графіня гуляла са сваімі малодшымі дзецьмі. Калі лёкай паведаміў пра маё з'яўленне, яна ўсхапілася з месца, пайшла мне насустрач, потым села і моўчкі паказала рукою на вольнае крэсла каля каміна. І яна адразу ж быццам насунула на твар маску, пад якой свецкія жанчыны добра ўмеюць хаваць свае пачуцці. Ад перажытых бедаў твар яе крыху пablёк, аднак чароўныя рысы

не змяніліся і сведчылі пра колішнюю прыгажосць.

— У мяне вельмі важная справа да вашага мужа, мадам, і я хацеў бы пагаварыць з ім...

— Калі вам гэта ўдасца, вам больш пашанцуе, чым мне,— адказала яна, перапыніўшы мяне.— Граф дэ Рэсто нікога не хоча бачыць, прыходы свайго доктара пераносіць з цяжасцю і нават мне не дазваляе глядзець за ім. Дзіўна сябе паводзяць гэтыя хворыя! Яны, як дзеці, самі не ведаюць, чаго хочуць.

— А можа, наадварот,— яны, як дзеці, добра ведаюць, чаго хочуць.

Графіня пачырванела. Я ўжо амаль шкадаваў, што дазволіў сабе такую рэпліку ў стылі Габсэка, і паспяшаўся змяніць тэму гутаркі.

— Аднак жа нельга, мадам, гэтак доўга пакідаць хворага сам-насам з сабою.

— Побач з ім яго старэйшы сын,— адказала графіня.

Дарэмна я пільна глядеў ёй у вочы; гэтым разам яна не пачырванела, і мне здалося, што яна цвёрда вырашыла не даць мне дабрацца да яе таямніц.

— Вы павінны зразумець, мадам, што мая настойлівасць не выклікана нясціплай цікаўнасцю. Тут закранутыя важныя інтарэсы...

Я прыкусіў язык, бо адчуў, што пайшоў не туды. Графіня адразу ж скарыстала мой промах.

— Інтарэсы майго мужа і мае — непадзельныя, шаноўны пане,— прамовіла яна.— Таму нішто вам не перашкаджае звярнуцца да мяне...

— Справа, дзеля якой я прыйшоў, мае дачыненне толькі да графа,— цвёрда сказаў я.

— Я перадам яму пра вашае жаданне пагаварыць з ім.

Аднак яе пачцівы тон і ветлівы выгляд не маглі ашукаць мяне,— я здагадаўся, што яна ні за што на свеце не пусціць мяне да свайго мужа. Я яшчэ нейкі час гаварыў пра розныя, неістотныя рэчы, каб добра паназіраць за графіняй; але як і ўсе жанчыны, выпрацаваўшы план дзеянняў, яна хавала яго з вялікім майстэрствам, што сведчыць пра найвышэйшую ступень вераломства ў прадстаўніц прыгожага полу. Страшна сказаць, але я чакаў а яе ўяго, нават злачынства. Бо ў кожным яе руху, у яе паглядзе, у яе манеры трымаць сябе, у інтанацыях голаса адчувалася, што яна добра ведае, якая будучыня яе чакае. Я развітаўся з ёю... А цяпер я раскажу вам заключныя сцэны гэтай драмы,

дадаўшы да іх акалічнасці, якія выявіліся з цягам часу, а таксама дэталі, разгаданыя праніклівым Габсэкам і мною самім. З тае хвілі, як граф дэ Рэсто, відаць, ачунуўся ў акіян шведкіх асалодаў і пачаў марнатравіць сваё багацце, паміж ім і графіняй адбываліся сцэны, якія далі графу падставу яшчэ больш ненавідзець жонку, чым гэта было раней. А калі ён цяжка захварэў і злѐг, тады цалкам выявілася яго агіда да яе і да малодшых дзяцей: ён забараніў ім уваходзіць да яго ў спальню, і калі гэту забарону спрабавалі парушыць, гэта выклікала такія небяспечныя для яго жыцця прыпадкі, што сам лекар маліў графіню, каб яна падпарадкоўвалася мужавым загадам. Графіня дэ Рэсто бачыла, як уся іх сямейная маёмасць — маёнткі, фермы, дом, дзе яна жыве, пераходзяць у рукі Габсэка, які здаваўся ёй казаным чарадзеям, што паглынаў яе багацці, і яна, безумоўна, зразумела, што ў мужа ёсць нейкая таямнічая задума.

Максім дэ Трай у гэты час, ратуючыся ад сваіх настойлівых крэдытараў, падарожнічаў па Англіі. Толькі ён мог расказаць графіні праўду пра патаемныя захавы, падказаныя графу ліхвяром дзеля абароны ад яе. Кажуць, яна доўга не згаджалася ставіць свой подпіс, які, згодна з нашымі законамі, неабходны для продажу маёмасці, але граф дамогся гэтага ад яе. Графіня думала, што муж пераводзіць сваю маёмасць у грошы, і што пачак крэдытных білетаў, у які яна ператварылася, захоўваецца ў патайной шафе ў якога-небудзь натарыуса, а можа, у банку. Паводле яе разлікаў, у спадара дэ Рэсто павінен быў абавязкова знаходзіцца ў руках нейкі дакумент, які даваў старэйшаму сыну магчымасць абараніць свае правы на атрыманне часткі маёмасці, што належала бацьку. Таму яна вырашыла ўстанавіць пастаянны нагляд за спальняй мужа. У доме яна была дэспатычнай гаспадыняй і падпарадкавала ўсё свайму жаночаму віжаванню. Яна ўвесь дзень сядзела ў гасцёўні перад спальняй мужа, прыслухоўвалася да кожнага слова ці гуку, што маглі даносіцца адтуль. А ўвечары ёй сцялілі тут жа пасцель, хоць яна да раніцы не спала. Лекар быў цалкам прыхільны да яе. Паказная адданасць мужу гэтай пані зачароўвала ўсіх. З уласцівай ёй хітрасцю вераломнай істоты яна хавала сапраўдныя прычыны агіды, якую выказаў да яе муж і так па-майстэрску разыгрывала жалобу, што адразу набыла выдомасць. Пэўныя ахоўніцы норваў нават лічылі, што яна выкупіла свае грахі. Але ўвесь час у яе ўваччу

стаялі сцэны беднасці, якія чакалі яе пасля смерці графа, калі яна занепадзе духам. Такім чынам, гэта жанчына, адрынутая ад ложка, дзе паміраў яе муж, накрэсліла вакол яго магічнае кола. Яна была далёка ад яго і побач з ім, пазбаўленая ўсіх правоў і, разам з тым, усемагутная; яна ўдавала з сябе адданую жонку, а сама пільнавала час яго смерці, быццам тая жамыра, што капае ў пяску норку, выгнутую спіраллю, і, стаіўшыся на дне яе, чакае выбраную ахвяру, прыслухоўваючыся да падзення кожнай пясчынкі. Самы суровы мараліст быў бы вымушаны прызнаць, што графіня моцна любіць сваіх дзяцей. Кажуць, смерць бацькі была ёй наукай. Яна вельмі любіла дзяцей і імкнулася схаваць ад іх сваё распуснае жыццё; іх малы ўзрост дазваляў ёй лёгка рабіць гэта і выклікаць любоў да сябе. Яна дала ім найлепшую, бліскучую адукацыю. Прызнаюся, што я стаўлюся да гэтай жанчыны з нейкай павагаю і жалем, за што Габсэк яшчэ нядаўна падсмейваўся з мяне. У тую пару графіня ўжо была перакананая ў подласці Максіма дэ Трая і горкімі слязьмі замольвала грахі свайго мінулага. Я веру ў гэта. Хоць захады, якія яна рабіла, каб захапіць багацце мужа й былі агіднымі, але, можа, яны былі прадыхтаваны яе матчынай любоўю і жаданнем выкупіць сваю віну перад дзецьмі. Потым, як і шмат якія жанчыны, што перажылі буру пачуццяў, яна цяпер шчыра імкнулася стаць дабрачыннай. Можа, яна і спазнала цану дабрачыннасці толькі тады, калі сабрала сумны ўраджай сваіх памылак. Кожны раз, як малады Эрнэст выходзіў ад свайго бацькі, яму ўчыняўся інквізатарскі допыт: што граф рабіў і пра што гаварыў. Хлопчык казаў ёй нават больш, чым яна пытала і лічыў, што гэта цікаўнасць маці тлумачыцца вялікай яе любоўю да бацькі. Мой візіт занепакоіў графіню: яна бачыла ў маёй асобе здзяйсненне графавай помсты і вырашыла ні на што не падпускаць мяне да чалавека на смяротным ложку.

Прадчуваючы нядобрае, я горача жадаў убачыцца са спадаром дэ Рэсто, бо турбаваўся за лёс сустрэчных распісак, якія маглі трапіць у рукі графіні: тады б яна распачала бясконцыя працэсы з Габсэкам. Я досыць добра ведаў характар ліхвяра, каб быць упэўненым у тым, што ён ніколі не верне графіні маёмасць, атрыманую ад графа, але ў гэцце сустрэчных распісак былі некаторыя моманты, якія ў дзеянне мог прывесці толькі я. Жадаючы прадухіліць столькі няшчасцяў, я прыйшоў да графіні другі раз.

— Я заўважыў, мадам,— сказаў Дэравіль вікантэсе дэ Гранльё з таямнічым выглядам,— што існуюць некаторыя маральныя з’явы, на якія мы не звяртаем дастаткова ўвагі. Паводле сваёй натуры я люблю назіраць, і ў справы, якія мне даводзілася весці, асабліва, калі ў іх разгараліся чалавечыя пачуцці, заўсёды неяк уносіў дух аналізу. І я заўсёды не пераставаў здзіўляцца здольнасці праціўнікаў разгадваць патаемныя думкі і намеры адзін аднаго. Бывае, што паміж двума ворагамі існуе такая падобная яснасць розуму, такая ж сіла ўнутранага зроку, як паміж закаханымі, якія могуць чытаць у душы адзін аднаго. І вось, калі мы другі раз засталіся з графіняй сам-насам, я адразу ўцяміў, што яна мяне ненавідзіць, і здагадаўся — чаму, хоць яна хавала свае пачуцці за ветлівасцю і гасціннасцю. Я быў вымушаны ведаць яе таямніцы, а любая жанчына ненавідзіць таго, перад кім ёй даводзіцца чырванець. Яна ўжо здагадалася, што хоць я і давераная асоба яе мужа, аднак ён яшчэ не паспеў перадаць мне сваю маёмасць. Наша размова, якую я тут не буду пераказваць, засталася ў маёй памяці як адна з самых небяспечных боек, што мне давялося весці ў жыцці. Гэтая жанчына, надзеленая ад прыроды ўсімі чарамі спакусніцы, была то даступная, то ганарлівая, то ласкавая, то даверлівая; яна нават спрабавала распаліць маю мужчынскую цікаўнасць, выклікаць каханне ў маім сэрцы, каб скарыць мяне, але ёй гэта не ўдалося. Калі я збіраўся пайсці ад яе, то заўважыў у яе вачах такую лютую нянавісць, што ажно здрыгануўся. Мы развіталіся ворагамі: ёй бы хацелася знішчыць мяне, а я яе шкадаваў, што для такіх характараў, як у яе, выглядае ганебным. Яна адчула гэту літасць і ў ветласці маіх слоў, прамоўленых на развітанне. Я даў ёй зразумець, што, як бы яна ні хітрыла, я чакае непазбежнае банкруцтва; і, напэўна, жах ахапіў яе.

— Калі б я мог пагаварыць з графам, то, прынамсі, лёс вашых дзяцей...

— Ніколі! Тады я ва ўсім буду залежаць ад вас! — запярэчыла яна, перапыніўшы мяне з пагардай.

Паколькі барацьба паміж намі прыняла такі адкрыты характар, я вырашыў сам выратаваць гэту сям’ю ад беднасці, якая ёй пагражала. Дзеля гэтай мэты я быў гатовы, калі спатрэбіцца, пайсці нават на юрыдычна незаконныя дзеянні. І вось якія: я ўзбудзіў супраць графа дэ Рэсто іск на ўсю суму яго фіктыўнага доўгу Габсэку

і атрымаў выканаўчы ліст. Графіні, вядома, давялося хаваць ад свету судовае рашэнне. Яно давала мне права пасля смерці графа апячатаць яго маёмасць. Потым я падкупіў аднаго слугу ў графскім доме, і гэты чалавек абяцаў выклікаць мяне ў любы час дня і ночы, калі яго гаспадар будзе пры апошнім уздыху — дзеля таго, каб я мог прыехаць нечакана, напужаць графіню пагрозай неадкладнага вопісу маёмасці, і такім чынам, выратаваць сустрэчныя распіскі. Потым я даведаўся, што гэтая жанчына вывучала Грамадзянскі кодэкс, у той час як за сцяной чуліся стогны паміраючага мужа. Жудасную карціну мы ўбачылі б, каб маглі зазірнуць у душы спадкаемцаў, што абступаюць ложак паміраючага. А колькі тут інтрыг, разлікаў, хітрасцей — і ўсё дзеля грошай. Але пакіньма гэтыя падрабязнасці, досыць агідныя самі сабою, хоць пра іх трэба было сказаць, бо яны дапамогуць вам уявіць пакуты гэтай жанчыны, пакуты яе мужа і прыўзнімуць заслону над замоўчанымі сямейнымі драмамі, падобнымі да гэтай. Два месяцы граф дэ Рэсто ляжаў адзін у сваім пакоі, змірыўшыся са сваім лёсам. Смяротная хвароба паступова знішчала яго цела і розум. Як і іншыя цяжка хворыя, ён не быў пазбаўлены дэвіцтваў. Не дазваляў прыбіраць у сваім пакоі, адмаўляўся ад усялякіх паслуг і нават не хацеў, каб перасцілалі яго пасцель. Гэта надзвычайная яго апатыя адбілася на ўсім: мэбля ў пакоі стаяла абы як, пыл і павуцінне пакрылі нават самыя прыгожыя рэчы. Чалавеку, некалі багатаму і вытанчанаму, быццам бы давала асалоду тое невясёлае відовішча, што было ў яго перад вачыма ў гэтым пакоі, дзе і камін, і пільмовы стол, і крэслы былі пазастаўленыя рэчамі, якія патрэбны хвораму: пустымі і поўнымі бутэлечкамі, амаль выключна бруднымі, раскіданай бялізнай, разбітымі талеркамі, грэлкаю без корка ля каміна, ваннай з нявылітаю мінеральнаю вадой. У кожнай драбніцы гэтага бяладдзя адчуваўся крах чалавечага жыцця. Перад тым, як забраць чалавека, смерць выказвала сваю прысутнасць у рэчах. Дзённае святло выклікала ў графа жах, таму аканіцы былі ўвесь час зачынены, і гэты паўзмрок надаваў пакою яшчэ большую панураць. Хворы моцна схуднеў. Здавалася, толькі ў вачах свяціўся апошні агеньчык жыцця. Нешта жудаснае было ў змярцвелай белізне яго твару, найперш з тае прычыны, што доўга адпушчаныя валасы, якія ён не дазваляў падразаць, тонкімі пасмамі абрамлялі яго запа-

ляя шчокі. Ён нагадваў фанатычных жыхароў пустэчы. Гора патушыла ў ім усе чалавечыя пачуцці, хоць яму яшчэ не было і пяцідзесяці; а быў жа час, калі ўвесь Парыж ведаў яго такім бліскучым і такім шчаслівым!

Аднойчы раніцай, у пачатку снежня 1824 года, Эрнэст, сын графа, сядзеў каля яго ложка і з вялікім засмучэннем глядзеў на бацьку. Бацька расплюшчыў вочы і ўбачыў яго. Сын спытаў:

— Баліць, тата?

— Не,— адказаў граф з жаклівай усмешкай.— Усё — вось тут і вакол сэрца! — І ён дакрануўся схуднелымі пальцамі да сваёй галавы, а потым з такім пакутлівым выглядам прыціснуў руку да запалых грудзей, што сын не вытрымаў і заплакаў.

— Чаму ж не прыходзіць Дэрвіль? — спытаў граф у свайго камердынера, якога лічыў адданым слугой, у той час як гэты чалавек быў цалкам на баку яго жонкі.

— Як жа так, Марыс! — вымавіў ён і з вялікімі намаганнямі сеў на ложку. Здавалася, яго розум прасвятлеў.— За апошнія два тыдні я раз сем, не меней, пасылаў вас па майго паверанага, а яго усё няма. Вы што, жартуеце са мною? Зараз жа, не адкладваючы, адпраўляйцеся і прывядзіце яго мне сюды! Калі вы не паслухаецеся, я сам падымуся і паеду...

— Мадам,— сказаў камердынер, заходзячы ў гасціўню,— вы чулі, што сказаў граф? Што ж мне цяпер рабіць?

— Зрабіце выгляд, быццам едзеце да гэтага страпчага, а вярнуўшыся, паведаміце графу, што ён выехаў з Парыжа за сорок лье на важны працэс. І яшчэ паведаміце, што ён вернецца напрыканцы тыдня.

«Хворыя ніколі не вераць у блізкі канец,— думала графіня,— і ён будзе чакаць, пакуль гэты чалавек не вернецца». Напярэдадні ўрач сказаў, што граф не працягне і сутак. Калі праз дзве гадзіны камердынер паведаміў графу несучасальную звестку, той вельмі захваляваўся.

— Божа мой, Божа! — паўтараў ён раз за разам,— толькі на Цябе маё спадзяванне.

Ён доўга глядзеў на свайго сына і нарэшце сказаў яму слабым голасам:

— Эрнэст, сынку мой, ты яшчэ вельмі малады, але ў цябе чыстая душа і ты павінен зразумець, наколькі святое тое абяцанне, якое ты дасі свайму паміраючаму бацьку. Ці адчуваеш ты, што зможаш захаваць таямніцу,

каб нават маці не выведала яе? У гэтым доме я веру толькі табе аднаму. Ты не здрадзіш майму даверу?

— Не, татка.

— Дык вось, Эрнэст, я зараз дам табе заклеены канверт, які адрасаваны спадару Дэравілью. Ты павінен схваць яго так, каб ніхто не ведаў, а потым выйдзеш з дому і кінеш яго ў паштовую скрынку на рагу вуліцы.

— Добра, тата.

— Ідзі пацалуй мяне. Цяпер мне, сынку, будзе не так цяжка паміраць. Гадоў праз шэсць, ці сем ты даведася, якая гэта важная таямніца, і ты будзеш добра ўзнагароджаны за сваё разуменне і за сваю адданасць бацьку. І ты тады ўбачыш, як я любіў цябе. А цяпер пакінь мяне на хвілінку і нікога да мяне не пускай.

Эрнэст выйшаў у гасцёўню і ўбачыў, што там стаіць яго маці.

— Эрнэст,— прамовіла яна,— хадзі сюды. Яна села і прытуліўшы сына моцна да грудзей, пацалавала яго.

— Эрнэст, татка толькі што гаварыў з табою?

— Але, мама.

— Што ён табе сказаў?

— Я не магу паўтарыць гэта, мама.

— А мой жа ты сыночак! Як я рада, што ты ўмееш маўчаць. Запомні назаўсёды два прыныцы: ніколі не маніць і быць верным свайму слову.

— Мамачка, якая ж ты добрая! Ты ніколі ў жыцці не хлусіла, я ўпэўнены ў гэтым!

— Не, сыночак! Былі моманты, калі я гаварыла няпраўду. Я вымушана была рабіць гэта ў варунках, якія мацнейшыя за ўсе законы. Паслухай, Эрнэст, ты ўжо вялікі вырас і разумееш усё. Ты бачыш, што твой бацька адштурхоўвае мяне, не жадае, каб я глядзела за ім. Гэта несправядліва. Ты ж ведаеш, як я яго люблю.

— Але, мама.

— Бедны мой хлопчык,— прамовіла графіня ў слязах.— Ва ўсім вінаваты злыя людзі, якія абгаварылі мяне, хацелі разлучыць з тваім татам, бо яны зайздросцяць нашаму багаццю. Калі б твой татка быў здаровы, мы хутка памірыліся б, і ён, вельмі добры і чулы, хутка зразумеў бы сваю памылку. Але хвароба засціла яму розум, і ён перастаў мне давяраць. Яшчэ адзін доказ таго, што розум яго не ў парадку, гэта тое, што ён вылучае цябе сярод іншых дзяцей. Ты ж ніколі не заўважаў, каб да хваробы ён менш за цябе любіў Паліну і Жоржа. А

цяпер усё залежыць ад яго капрызаў. Яго пяшчота да цябе прымусіла даць табе дзіўнае даручэнне. Сынчак мой, калі ты не хочаш зруйнаваць нашу сям'ю, калі не хочаш, каб твая маці хадзіла, як жабрачка, скажы мне ўсё...

— А-а-а! — дзіка закрычаў граф, адчыніўшы дзверы.

Ён стаяў на парозе, паўраздзеты, худы як шкілет. Яго жудасны крык моцна ўразіў графіню і яна здранцвела, глядзячы на мужа. Граф быў гэтакі бледны і слабы, што, здавалася, толькі што выйшаў з магілы.

— Вам мала таго, што вы атруцілі ўсё маё жыццё, вы нават памерці не дасце мне спакойна, і яшчэ хочаце сапсаваць душу майго сына! — крычаў ён ахрыплым голасам.

Графіня ўкленчыла перад ім. Страшэнны выгляд паміраючага паўздзейнічаў на яе так, што слёзы ручаём пацяклі з яе вачэй.

— Пашкадуйце мяне! Пашкадуйце, — маліла яна.

— А вы мяне шкадавалі?! — спытаў ён. — Я дазволіў вам змарнаваць усё ваша багацце, а цяпер вы хочаце і маё згубіць, і сына майго зрабіць жабраком!

— Добра! Не шкадуйце мяне! — маліла яна. — Але дзяцей! — Загадайце — і я пайду ў манастыр, скончу там свой удовін век. Я падпарадкуюся, я зраблю ўсё, каб выкупіць маю віну перад вамі. Але дзеці! Няхай хоць нашы дзеці паспытаюць шчасця!

— У мяне толькі адно дзіця! — адказаў граф, працягваючы ў распачы свае ссохлыя рукі да сына.

— Даруй! Я так раскайваюся, так раскайваюся, — рыдала графіня, абдымаючы вільготныя ад поту ногі свайго мужа.

Рыданні перашкаджалі ёй гаварыць, горла перахапіла, адтуль вырываліся нейкія незразумелыя гукі.

— Вы раскайваецеся! І гэта пасля таго, што вы толькі што казалі Эрнэсту! — сказаў паміраючы і адштурхнуў яе нагою.

— Мяне ад вас кідае ў холад, — дадаў ён з такой абьяквасцю, ад якой павявала жудасцю. — Вы былі кепскай дачкой, вы былі кепскай жонкай, вы будзеце кепскай маці...

Няшчасная жанчына самлела ў яго перад нагамі. Паміраючы дабраўся да ложка, лёг і праз некалькі гадзін страціў прытомнасць. Прыйшлі святары, каб прычасціць яго. Апоўначы ён памёр. Ранішняя сцэна вычарпала яго апошнія сілы. Я прыехаў апоўначы разам з татам

Габсэкам. Дзякуючы непарадку, які гаспадарыў у доме, мы без перашкод праніклі ў маленькую гасцёўню, сумежную са спальняй нябожчыка, і ўбачылі трох дзяцей, якія плакалі; з імі былі два святары, што засталіся, каб правесці ноч каля цела. Эрнэст прыйшоў да мяне і сказаў, што маці захацела пабыць адна ў пакоі памерлага графа.

— Не заходзьце туды! — прамовіў ён, і мяне ўсхвалявалі тон і жэст, які суправаджаў гэтыя яго словы.— Яна там моліцца.

Габсэк засмяяўся характэрным сваім бязгучным смехам. Я ж быў гэтак крануты выразам твару хлопчыка, што не змог падзяліць іроніі старога ліхвяра. Ubачыўшы, што мы ўсё-такі ідзем да дзвярэй, хлопчык падбег да іх і крыкнуў у шчыліну.

— Мама, да цябе прыйшлі гэтыя агідныя людзі!

Габсэк адштурхнуў яго, быццам пёрка, і расчыніў дзверы. Якое відоўшча мы ўбачылі! У пакоі быў поўны вэрхал. Графіня нерухома стаяла пасяродзіне. Валасы ў яе былі распушчаныя, у вачах свяціўся адчай. Вакол яе раскіданы былі паперы, анучы, паношаная вопратка. Страшна было бачыць гэты беспарадак побач з нябожчыкам. Як толькі граф сканаў, яго жонка ўзламала ўсе шафы, усе шуфляды пісьмовага стала, і дыван вакол яе быў густа засланы абломкамі мэблі, паразразанымі партфелямі. Усюды дабраліся яе дзёрзкія рукі. Магчыма, яе пошукі спачатку былі беспаспяховыя, але сама яе пастава, яе хваляванне, падказвалі мне, што яна ўрэшце знайшла таямнічыя паперы. Я кінуў позірк на пасцель і, дзякуючы чуццю страпчага, якое выпрацавалася ў мяне ў выніку вядзення многіх спраў, здагадаўся, што тут адбылося. Труп графа дэ Рэсто ляжаў ніцма, галавой да сцяны, з пагардаю адкінуты, як адзін з тых канвертаў, што ляжалі на падлозе, бо і ён цяпер быў толькі непатрэбнай абалонкай. Яго закачанелыя, раскінутыя рукі і ногі стваралі неверагодна жудасную позу. Напэўна, паміраючы хаваў сустрэчную распіску пад падушкай, спрабуючы абараніць яе да самай смерці. Графіня здагадалася, дзе ляжалі паперы, ды й гэта можна было зразумець з жэсту скручанай, мёртвай рукі. Падушка была адкінутая, на ёй яшчэ быў відзён след жаночага чаравіка. На дыване перад графіняй я ўбачыў разарваны пакет з гербавымі пячаткамі графа. Я хуценька падняў яго і прачытаў надпіс, які сведчыў, што паперы ў ім павінны быць перададзены мне. Я паглядзеў на графіню з суровасцю следчага, які вядзе допыт злачынцы.

У каміне дагаралі паперы. Пачуўшы, што мы прыйшлі, графіня кінула іх у агонь, бо ўбачыла ў першых радках распараджэнні наконт сваіх малодшых дзяцей і падумала, што знішчае завешчанае, якое пазбаўляла іх падчыны, хоць, дзякуючы маёй настойлівасці, яны таксама мелі права на частку маёмасці. Цяпер яе ахапіў моцны жах перад толькі што зробленым злачынствам, сведкамі якога мы апынуліся, і яе збянтэжанаму розуму ўжо, мабыць, уяўлялася, як яна стаіць перад эшафотам, а кат выпальвае ёй таўро распаленым жалезам. Цяжка дыхаючы, яна глядзела на нас ашалелымі вачыма і чакала першых нашых слоў.

— Што вы нарабілі! — крыкнуў я, выхапіўшы з каміна кавалачак паперы, яшчэ не крануты агнём. — Вы зруйнавалі сваіх дзяцей! Гэтыя ж дакументы забяспечвалі ім багацце.

Рот у графіні перакрывіла, быццам яе вось-вось павінен быў разбіць паралюш.

— Эге! — прамовіў Габсэк, і гэты ягоны вокліч нагадваў скрып меднага падсвечніка, пасунутага на мармуровай пліце.

Пасля некаторай паузы, стары сказаў мне спакойным голасам:

— Ці не збіраецеся вы пераканаць графіню, што я не з'яўляюся законным уладаром маёмасці, якую мне прадаў граф? З гэтай хвіліны яго дом належыць мне.

Мяне быццам доўбняй ударылі па галаве, і я страціў мову на нейкі час. Графіня заўважыла здзіўлены позірк, які я кінуў у бок ліхвяра.

— Месьё! Месьё! — маліла яна яго, не знаходзячы іншых слоў.

— У вас ёсць фідэікоміс? — спытаў я нарэшце Габсэка.

— Магчыма, — адказаў ён.

— Вы хочаце скарыстаць злачынства графіні?

— Вядома.

Я пайшоў да выхаду, а графіня апусцілася на крэсла побач з ложкам памерлага і залілася гаручымі слязьмі. Габсэк пайшоў услед за мною. На вуліцы я моўчкі павярнуў у іншы бок, але ён падышоў да мяне, глянуў сваім праніклівым позіркам мне ў вочы і прамовіў пісклявым голасам:

— Ты што, маеш судзіць мяне?

З таго часу мы рэдка бачыліся. Габсэк здаў асабняк графа ў наём, лета ён праводзіў у яго землях, трымаў

сябе гаспадаром: будаваў фермы, рамантаваў млыны, садзіў дрэвы. Адночы я спаткаў яго сярод прысад парка Цюільры.

— Графіня трымае сябе напраўду па-геройску, — сказаў я яму. — Яна цалкам аддае сябе выхаванню дзяцей, дала ім выдатную адукацыю. Асабліва старэйшы робіць поспехі...

— Магчыма, — быў традыцыйны адказ старога ліхвяра.

— Паслухайце, — не стрымаўся я, — няўжо вы не абавязаны дапамагчы Эрнэсту?

— Дапамагчы Эрнэсту? — усклікнуў Габсэк. — Не, не! Няшчасце — лепшы настаўнік. Яно навучыць яго ведаць цану грашам, цану мужчынам і жанчынам. Няхай ён паплавае на хвалях парыжскага мора! І калі зробіцца добрым лоцманам, мы дамо яму карабель.

Я развітаўся з ім, надта не раздумваючы пра сэнс гэтых яго слоў. Хоць, дзякуючы маці, малады дэ Рэсто ставіўся да мяне з агідай і не схільны быў прасіць у мяне парадаў, я ўсё-такі вырашыў пайсці на мінулым тыдні да Габсэка, расказаць яму пра каханне Эрнэста і Камілы і папрасіць яго хутчэй выканаць сваё абавязацельства, бо малады граф вось-вось павінен быў дасягнуць паўналецця. Стары ліхвяр ляжаў у ложку, ён даўно і цяжка хварэў, відаць, дажываў апошнія дні. Мне ён сказаў, што дасць адказ, калі падымецца на ногі і зможа займацца справамі, — несумненна, ён не жадаў разлучацца нават з найменшай часцінкай свайго багацця, пакуль у ім тлела хоць іскрынка жыцця. Інакшай прычыны для адтэрміноўкі не было. Я ж бачыў, што ён хворы больш сур'ёзна, чым сам сабе ўяўляў, і прабываў у яго даволі доўга, — мне хацелася ўбачыць, да якой мяжы дайшла яго сквапнасць, што ператварылася на парозе смерці ў нейкае вар'яцтва. Не жадаючы мець за суседзяў чужых людзей, ён цяпер здымаў увесь дом, жыў у ім адзін, а ўсе пакоі пуставалі. У яго спальні ўсё было па-ранейшаму. Яе выгляд, добра мне знаёмы, за шаснаццаць год ані не змяніўся: кожная рэч быццам захоўвалася пад шклом. Усё тая ж брамніца, адданая яму бабуля, па-ранейшаму была яго даверанай асобай, вяла яго гаспадарку, дакладвала пра наведнікаў, а цяпер, у час хваробы, глядзела за ім, пакідаючы свайго мужа-інваліда сцерагчы ўваходныя дзверы, калі падымалася да гаспадара. Габсэк быў вельмі слабы, аднак усё ж прымаў некаторых кліентаў, сам атрымліваў прыбыткі, але так спрасціў свае справы, што для кіравання імі па-за сценамі пакоя яму было дастаткова зрэдку пасылаць з

даручэннямі інваліда. Пры заключэнні дагавора, згодна з якім Францыя прызнала Рэспубліку Гаіці¹⁴, Габсэка прызначылі членам камісіі па ацэнцы і ліквідацыі ўладанняў французскіх падданых у гэтай былой калоніі і для размеркавання паміж імі сум пакрыцця страт, бо ён валодаў вялікімі звесткамі пра старыя маёнткі ў Санта-Дамінга, пра іх уладальнікаў і плантатараў. Вынаходлівы розум Габсэка адразу ж падказаў яму думку заснаваць пасрэдніцкае агенцтва па рэалізацыі прэтэнзій былых землеўладальнікаў і іх спадкаемцаў, і ён атрымліваў прыбыткі ад гэтага прадпрыемства нароўні з афіцыйнымі яго заснавальнікамі, Вэрбрустам і Жыганэ, не ўкладаючы ніякіх капіталаў, бо яго веды былі самі па сабе значным укладам. Агенцтва дзейнічала не горш за перагонны куб, вызыгваючы прыбыткі з маёмасных прэтэнзій людзей недасведчаных, недаверлівых або тых, што ведалі пра спрэчнасць сваіх правоў. У якасці ліквідатара Габсэк вёў перамовы з буйнымі плантатарамі, і кожны з іх, імкнучыся павысіць ацэнку сваіх зямель ці як мага хутчэй зацвердзіцца ў правах, рабіў яму падарункі, адпаведныя свайму багаццю. Гэтыя хабары ўяўлялі сабой нешта нахшталт уліковага працэнта, што вяртаў Габсэку прыбыткі з тых пазыкавых абавязацельстваў, якія яму не ўдавалася захапіць; пасля праз агенцтва ён скупляў за нішто абавязацельствы на больш дробныя сумы, а таксама тыя абавязацельствы, уладальнікі якіх спышаліся рэалізаваць іх, лічачы за лепшае атрымаць неадкладна хоць невялікую кампенсацыю, чымся чакаць паступовых і надзейных плацяжоў ад рэспублікі. У гэтай бурнай афёры Габсэк быў ненасытным удавам. Штораніцы ён атрымліваў падарункі і сквапна разглядаў іх, быццам міністр якога-небудзь набоба, разважаючы, варта ці не за такую цану падпісаць памілаванне. Габсэк прымаў усё: ад кашаля з рыбай да пачку свечак — падарунка людзей сквапнаватых, браў сталовае срэбра ад багатых людзей і залатыя табакеркі ад спекулянтаў. Ніхто не ведаў, як ён карыстаўся ўсімі гэтымі падарункамі. Усё прыносілі яму дамоў, але адтуль нічога не выносілі.

— Далібог, кажу вам, — гаварыла мне брамніца, мая старая знаёмая, — здаецца, што ён глытае ўсё гэта не на карысць сабе — вунь, як схуднеў увесь, высах, зрабіўся быццам птушачка, што ў маім сценным гадзінніку.

І вось у мінулы панядзелак Габсэк прыслаў па мяне інваліда, і той, зайшоўшы да мяне ў кабінет, сказаў:

— Хутчэй паедзем, спадар Дэрвіль. Гаспадар падводзіць апошнія падлікі, зжаўцеў, як цытрына, спяшаецца пагаварыць з вамі. Смерць ужо схапіла яго за горла, адтуль даносяцца апошнія хрыпы.

Увайшоўшы ў пакой паміраючага, я быў здзіўлены тым, што стары ўкленчыў ля каміна, хоць там не было агню, а толькі вялікая купа попелу. Ён злез з ложка і дапоўз да каміна, але паўзці назад у яго ўжо не было сіл і не было голасу, каб паклікаць на дапамогу.

— Мой стары сябра,— сказаў я, падымаючы яго і дапамагаючы дабрацца да пасцелі.— Вам холадна? Чаму вы не загадаеце распаліць камін?

— Мне зусім не холадна,— адказаў ён.— Не трэба паліць, не трэба! Я адыходжу, хлопчык,— прамовіў ён, кінуўшы на мяне патухлы, бясколерны позірк.— Сыходжу адсюль, сам не ведаю, куды, але сыходжу! У мяне ўжо пачалася карфалогія¹⁵,— дадаў ён, ужыўшы медыцынскі тэрмін, што даказвала поўную яснасць яго розуму.— Мне раптам здалася, быццам па ўсім пакоі коціцца золата, і я ўстаў, каб падняць яго. Куды ж цяпер пойдзе ўсё маё дабро? Казне я яго не пакіну, я напісаў тэстамант. Знайдзі яго, Гроцый. У красуні-галандкі засталася дачка. Я неяк сустрэў яе ўвечары на вуліцы Віўен. У яе мянушка «Агеньчык», яна прыгожанькая, як амур, знайдзі яе, Гроцый! Ты мой душапавернік, бяры тут усё, што пажадаеш, еш — яды ў мяне многа. Ёсць паштэты з гусінай пячонкі, мяшкі кавы, цукару. Ёсць залатыя лыжкі. Вазьмі для сваёй жонкі, сэрвіз майстра Адые. А каму ж дьяменты? Ты нюхаеш тытунь, хлопчык? У мяне шмат тытуню, розных гатункаў. Прадай яго ў Гамбург, возьмуць у два разы даражэй. Урэшце, у мяне ўсё ёсць і з усім трэба развітацца! Давай, тата Габсэк, не бойся, будзь самім сабою..

Ён узняўся над пасцеллю, яго твар, быццам з бронзы, выразна акрэсліўся на падушцы; учапіўшыся кашчавымі пальцамі сваёй рукі за коўдру, быццам хочучы ўтрымацца за яе, ён зірнуў на камін, такі ж самы халодны, як яго позірк, і памёр пры поўнай свядомасці, пакінуўшы сваёй брамніцы, інваліду і мне аблічча насцярожанай увагі, якія былі ў старцаў старажытнага Рыма, што стаялі за консуламі на карціне Леццера «Смерць Брутавых дзяцей».

— Годна сябе трымаў, стары скнара! — па-салдацку адрапартаваў інвалід.

У мяне ж усё яшчэ гучала ў вушах фантастычнае пералічэнне багаццяў, якое я пачуў ад памерлага, і я

міжволі паглядзеў на кучу попелу ў каміне, заўважыўшы, што туды павернутыя яго застылыя вочы. Велічыня гэтай кучы ўразіла мяне. Я ўзяў камінныя абцугі і, сунуўшы іх у попел, наткнуўся на нешта цвёрдае,— там ляжала гара золата і серабра, пэўна, яго прыбыткі за час хваробы. У яго не было сіл прыхаваць іх лепш, а недаверлівасць не дазваляла адаслаць усё гэта ў банк.

— Бяжыце да міравога суддзі! — сказаў я інваліду.— Тут трэба тэрмінова ўсё апячатаць.

Уражаны апошнімі словамі Габсэка і тым, што нядаўна сказала мне брамніца, я ўзяў ключы ад пакояў абодвух паверхаў, і вырашыў паглядзець, што там. У самым першым пакоі, які я адчыніў, я знайшоў тлумачэнне яго словам, што здаваліся мне пазбаўленымі сэнсу, і ўбачыў, да чаго можа дайсці сквапнасць, калі яна ператвараецца ў бяздумны інстынкт; прыклады такога мы часта бачым у правінцыі. У пакоі, сумежным са спальняй нябожчыка, сапраўды аказаліся і падгнилыя паштэты, і горы ўсялякіх прыпасаў, нават вустрыцы і рыба, пакрытыя пышнай цвіллю. Я ледзь не задыхнуўся ад смуроду, у якім зліліся розныя пахі. Усюды кішэлі чарвякі і насякомыя. Пада-рункі, зробленыя нядаўна, ляжалі ўперамешку са скрынкамі розных памераў, з пачкамі чаю, мяшкамі кавы. На каміне ў срэбнай супавой місцы захоўваліся накладныя квітанцыі розных грузаў, якія прыходзілі на яго імя ў партовыя склады Гаўра: цюкоў хлопку, скрынак цукру, бочак рому, кавы, індыга, тытуню — цэлага базару каланіяльных тавараў! Пакой загрузавшчвала дарагая мэбля, срэбныя рэчы, лямпы, карціны, вазы, кнігі, выдатныя гравюры без рамаў, у скрутках, і самыя разнастайныя рэдкасці. Магчыма, што не ўсе рэчы былі падоранымі, частка іх, пэўна, уяўляла сабою нявыкупленыя заклады. Я бачыў шкатулкі з каштоўнасцямі, упрыгожаныя гербамі і вензелямі, прыгожыя наборы сурвэтак з абрусамі, багатую, але без таўра, зброю. Разгарнуўшы кнігу, якая, як мне падалося, стаяла не на сваім месцы, я знайшоў там некалькі банкаўскіх білетаў па тысячы франкаў кожны. Тады я вырашыў уважліва агледзець кожную, нават самую маленькую рэч, прамацаць падлогу, столь, карнізы і сцены, каб знайсці ўсё золата, да якога быў так прагны гэты галандзец, варты пэндзлю Рэмбрандта. Ніколі яшчэ ў маёй юрыдычнай практыцы я не сустракаў гэткага спалучэння сквапнасці са своеасаблівым характарам. Вярнуўшыся ў спальню памер-

лага, я знайшоў на яго пісьмовым сталае разгадку таго, як паступова збіраліся ўсе гэтыя рэчы. Пад прэс-пап'е ляжала перапіска Габсэка з гандлярамі, якім ён звычайна прадаваў падарункі сваіх кліентаў. Аднак, ці можа таму, што ён занадта дорага прасіў за прадукты і за рэчы, ці гандляры вельмі часта рабіліся яго ахвярамі, ніводная ўгода не атрымалася. Ён не хацеў прадаваць прадукты ў краму Шэвэ, бо Шэвэ патрабаваў трыццаціпрацэнтнай сідкі. Пакуль ён таргаваўся з-за некалькіх франкаў, тавар псаваўся. Срэбра не было прададзена, бо Габсэк адмовіўся ўзяць на сябе выдаткі на дастаўку. Мяшкі з кавай заляжаліся, бо ён не жадаў скінуць на ўтруску. Урэшце, кожны прадмет служыў нагодай для доўгіх спрэчак, — гэта было прыкметай таго, што Габсэк здзяцініўся і зрабіўся ўпарты, як усе старыя, у якіх захапленне перажыло розум. І я ставіў сабе пытанне, якое ён не раз задаваў сабе: «Каму застануцца ўсе гэтыя багаці?» Успомніўшы, якія дзіўныя звесткі даў ён мне пра сваю адзіную спадкаемніцу, я зразумеў, што мне давядзецца весці пошукі ў самых падазронных дамах Парыжа, каб аддаць вялізнае багацце ў рукі нейкай разбэшчанай асобы. Але перш за ўсё ведайце, што, згодна з бясспрэчнымі дакументамі, граф Эрнэст дэ Рэсто неўзабаве стане ўладаром багацця, якое дазволіць яму ажаніцца з мадмуазэль Камілай, ды яшчэ выдзеліць прстойны капітал маці і брату на пражыццё, а сястры — на пасаг.

— Добра, дарагі Дэрвіль, — мы пра гэта падумаем, — адказала спадарыня дэ Гранльё. — Спадар дэ Рэсто павінен быць вельмі багатым, каб такая сям'я, як наша, згадзілася парадніцца з ім. Не забывайце, што мой сын рана ці позна стане герцагам дэ Гранльё і аб'яднае багацце двух дамоў Гранльё. Я хачу, каб і зяць быў роўны яму.

— Але ці ведаеце вы, — уставиў слова граф дэ Борн, які герб у Рэсто? Чатыры залатыя шчыты з чорнымі крыжамі на барвовым полі, упоперак якога — срэбная паласа. Вельмі старадаўні герб.

— Гэта праўда, — пацвердзіла вікантэса, — да таго ж, Каміла можа і не бачыцца са сваёй свекрывёй, парушальніцай дэвіза на гэтым гербе — *Res tuta*¹⁶.

— Спадарыня дэ Басэан прымала ў сябе графіню дэ Рэсто, — заўважыў стары дзядзька.

— Ну, толькі на званых вечарынах! — запярэчыла вікантэса.

Парыж, студзень 1830.

ЗАЎВАГІ

1 **De viris illustribus** («Аб знакамітых мужах») — сачыненне рымскага гісторыка Карнэлія Нэпота (I ст. да н.э.), у якім падаюцца, галоўным чынам, біяграфіі палкаводцаў; служыла дапаможнікам для вывучэння лацінскай мовы ў школах.

2 **Цывільны ліст** — сума, якая выдзяляецца дзяржаўнаму чыноўніку, каб акупіць яго выдаткі на выкананне сваіх службовых абавязкаў.— (*Заўвага перакладчыка*).

3 **Галейран Шарль Марыс** — вядомы пры Напалеоне I дыпламат і палітык, які вызначаўся надзвычайнай беспрынцыповасцю.

4 Бальзак мае на ўвазе ў вышэйшай ступені ўраўнаважаны і спакойны характар французскага пісьменніка Фантанэля (1657 - 1757), аднадушна адзначаны яго сучаснікамі.

5 **Скураная Панчоха** — мянушка паляўнічага Наці Бумпо, героя серыі раманаў амерыканскага пісьменніка Фенімора Купера (1789 - 1851) «Апошні маг'канін», «Следапыт», «Зверабой» ды інш.

6 **Gobsec** (*франц.*) — жываглот.

7 Імёны ваенных і палітычных дзеячаў (Лалі, Сюфрэн, Хастынгс, Тына-Саіб і інш.), перамяшаныя з імёнамі асоб, выдуманых аўтарам (Кергаруэт, дэ Портандуэр).

8 Гаворка ідзе пра вядомага багацея, выхадца з Савой Бенуа дэ Борня.

9 Тут маецца на ўвазе эпізод з камедыі Жана Батыста Мальера «Дон Жуан».

10 **Мірабо Анарэ Габрыель** — дзеяч французскай рэвалюцыі канца XVIII стагоддзя, дэпутат Генеральных Штатаў ад трэцяга саслоўя, сакрэтны агент каралеўскага двара; Верньё П'ер — дзеяч французскай рэвалюцыі канца XVIII стагоддзя, жырандыст, член Канвента.

11 **Сарданапал!** (*скаж. фр.*) — гром і маланка!

12 **Гроцый** — вядомы галандскі юрыст, які жыў у XVII стагоддзі.

13 **Мірабо** — гл. заўвагу 10; Піт Малодшы — (1759-1806) — прэм'ер-міністр Англіі, вораг французскай рэвалюцыі XVIII стагоддзя; герцаг Рышэльё Арман-Эмануэль (1766-1822) французскі міністр у часы Рэстаўрацыі; Антуан дэ Хорн — забойца, пакараны смерцю ў 1720 годзе; Антуан Фук'е Тэнвіль — грамадскі абвінаваўца трыбунала французскай рэвалюцыі канца XVIII стагоддзя; П'ер Каньяр — вядомы ў пачатку XIX стагоддзя галава хеўры злодзешяў.

14 Францыя прызнала Рэспубліку Гаіці ў 1825 годзе.

15 **Карфалогія** — непрытомныя рухі рукамі, якія робіць чалавек, паміраючы.

16 **Res tuta** (*лац.*) — надзейнасць.

Літаратурна-мастацкае выданне

Анарэ дэ Бальзак

ГАБСЭК

Раман

Адказная за выпуск **А. КУДРАЎЦАВА**

Падпісана да друку 15.06.93. Фармат 84×108_{1/32}. Папера афс. №2.
Гарнітура Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 3,36. Тыраж 15000 экз.
Заказ № **4661**

Беларускі гуманітарны адукацыйна-культурны цэнтр. Ліцэнзія ЛВ №219.
220050, вул. Кірава, 21.

Друкарня інстытута «Мінсктышпраект». 220100, Мінск, вул. В.Харужай, 13/61.

